

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**İMÂM MUHAMMED'İN KİTÂBU'L-KESB İSİMLİ
ESERİNİN İSLÂM İKTİSAT DÜŞÜNCESİNE
KATKISI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Muhammet YURTSEVEN

Enstitü Anabilim Dalı: İslam Ekonomisi ve Finansı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Temel GÜRDAL

HAZİRAN – 2016

T. C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İMÂM MUHAMMED'İN KİTÂBU'L-KESB İSİMLİ
ESERİNİN İSLÂM İKTİSAT DÜŞÜNÇESİNE
KATKISI

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Muhammet YURTSEVEN

Enstitü Anabilim Dalı: İslam Ekonomisi ve Finansı

"Bu tez 31.05/2016 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği/Oyçokluğu ile kabul/reğ edilmiştir."

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Prof. Dr. Temel GÜRDAL	Başarılı	
Doç. Dr. Selçuk KAYA	Başarılı	
Doç. Dr. Mehmet SARAC	Başarılı	

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Muhammet YURTSEVEN

31.05.2016

ÖNSÖZ

İslâm iktisat düşüncesi kendisine özgü bir sisteme sahiptir. Dünyada uygulanan temel iktisat politikalarına benzer yönleri bulunmakla birlikte geçmişten tevarüs ettiği güçlü birikimi sayesinde diğer ekonomik sistemlerden ayrılan birçok yönü vardır. İslâm iktisat düşüncesinin temel kaynaklarının ortaya konması bu sistemin uygulanabilir ve sürdürülebilir ekonomik çözümlerin tespiti açısından son derece önem teşkil etmektedir. İslâm iktisat düşüncesinin üretken bir dinamik geçmişinin olması ve geleneğin içerisinde var olan bu aktif yapı sayesinde dünya iktisat düşüncesinde kendisine önemli bir yer edinmeye başlamıştır. 1980 yıllarından sonra hızla gelişen İslâm İktisat düşüncesi, uygulanan ekonomik politikaların ortaya çıkardığı sorunlara karşı bir alternatif model oluşturmuş ve dünyanın birçok yerinde ilgi odağı haline gelmiştir. Son yıllarda Türkiye’de de bu alanda hızla yükselen bir çalışma trendi yakalanmış ve bu alana dair bireysel ve kurumsal açıdan birçok çalışma ortaya konmuştur.

İslâm iktisat kaynaklarının tespitine katkı sağlayacağını düşündüğümüz İmâm Muhammed ve onun bu alana dair eseri olarak atfedilen Kitâbu’l-Kesb (el-İktisâb fî Rızkı’l-Mustedâb) adlı eseri hicri ikinci asırda ortaya konmuş en önemli eserlerdendir. Bu eser üzerine birçok şârih tarafından şerhler yazılmış ve eserin ifade ettiği önem hasebiyle de birçok çalışmaya konu edilmiştir. Biz de çalışmamızda bu eserin İslâm İktisat Düşüncesi bağlamında değerlendirilmesi gerektiğini düşünerek çalışmamızda ele almaya çalıştık. Eser, içeriği itibari ile ilgili disiplin açısından iktisadi düşünceye temel dayanak teşkil eden esaslar içermektedir. İslâm iktisat felsefesini de içerisinde barındırdığını düşündüğümüz bu mütevazi çalışma için birçok kaynaktan istifade ederek çalışmamızı şekillendirmeye gayret gösterdik. Arapça ve İngilizce olarak yayınlanmış bazı çalışmalardan da yararlanmaya çalıştık. Bu çalışma sırasında, başta danışman Hocam Sayın Prof. Dr. Temel Gürdal olmak üzere, maddi ve manevi desteğini hiçbir zaman esirgemeyen ve benden hiçbir şekilde müşteki olmayan kıymetli hayat arkadaşım, saygı değer eşim; Betül Yurtseven’e, öğrenciliğim sırasında yer yer kendini ihmal etsem de varlığı ile bizlere neşe kaynağı olan biricik kızım; Meryem Nidal Yurtseven’e, İslâm Ekonomisi ve Finansı Yüksek Lisans Bölümü hocalarıma sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	i
KISALTMALAR.....	iv
ÖZET	v
SUMMARY	vi
GİRİŞ.....	7
BÖLÜM 1 : İMÂM MUHAMMED'İN HAYATI VE ESERLERİ.....	11
1.1. İmâm Muhammed'in Hayatı	11
1.1.1.Nesebi ve Kimliği	11
1.1.2.Doğumu, Hayatı ve Vefatı	11
1.1.3.İlmi Kişiliği	12
1.1.4.Hocaları ve Talebeleri	13
1.1.5.İmâm Muhammed'in Yaşadığı Döneme Bakış.....	14
1.2. İmâm Muhammed'in Eserleri	16
1.2.1. Zâhiru'r-Rivâye Eserleri	16
1.2.1.1 el- Asl / el- Mabsût.....	17
1.2.1.2 el-Câmiu's-Sağîr	18
1.2.1.3 el-Câmiu'l-Kebîr	19
1.2.1.4 es-Siyerü's-Sağîr.....	20
1.2.1.5 es-Siyerü'l-Kebir	21
1.2.1.6. Ziyâdât ve Ziyâdâtü'z Ziyâdât	22
1.2.1.7 Muvatta'u'l-İmâm Mâlik Rivayeti Muhammed.....	22
1.2.1.8 el-Huce A'lâ Ehli'l-Medîne	23
1.2.1.9 el-Âsâr	23
1.2.1.10 Kitâbu'l -Kesb	23
1.2.2. Nâdiru'r-Rivâye Eserleri	24
1.2.2.1 er-Rakkıyyât.....	24
1.2.2.2.el-Cürcâniyyât	24
1.2.2.3 el-Harûniyyât.....	24
1.2.2.4 el-Emâli / el- Keysâniyyât.....	25
1.2.2.5 Kitâbu'r-Radâ'	25
1.2.2.6 el-Mehâric fi'l-Hiyel	25

2.2.2.7 Metnu’ş-Şeybânîyye	25
2.2.2.8 Türkiye’de İmâm Muhammed Üzerine Yapılan Çalışmalar	26
BÖLÜM 2: KİTÂBU’L-KESB İSİMLİ ESERİN TANITIMI VE ÖNEMİ.....	31
2.1. Eserin Tanıtımı.....	31
2.2. Eserin Telif Edilme Sebebi	31
2.3. Eserin Müellife Nispeti	33
2.4. Kitâbu’l-Kesb’in Günümüzde Mevcut Nüshaları	33
2.4. Eserin İslâm İktisat Düşüncesindeki Yeri.....	36
2.5. Eserin İslâm Hukukundaki Yeri.....	37
2.6. Doğrudan Eser Üzerine Türkiye’de Yapılan Çalışmalar	38
BÖLÜM 3: KİTÂBU’L-KESB’İN İSLÂM İKTİSAT DÜŞÜNÇESİNE KATKISI.....	42
3.1. İslâm İktisat Düşüncesinde Kazanç	42
3.1.1. Kazanç (Kesb ve İktisâb) Kavramının Tahlili	42
3.1.2. İmâm Muhammed’in Kazanç Hakkındaki Görüşleri	43
3.1.3. İmâm Muhammed’e Göre Kazancın Çeşitleri ve Elde Etme Yolları	45
3.1.4. İmâm Muhammed’e Göre Üretim Faktörlerinin Derecelendirilmesi	47
3.1.5. Kazanç Hakkında Ortaya Atılan İtirazlar.....	49
3.1.6. Kazanç Hakkında Ortaya Atılan İtirazlara Verilen Cevaplar	51
3.1.7. İmâm Muhammed’e Göre Kazancın Sınırları ve Zenginlik-Fakirlik İlişkisi.....	54
3.1.8. İmâm Muhammed’in Zenginlik ve Fakirlik Konusundaki Yaklaşımları.....	55
3.1.9. İmâm Muhammed’e Göre Kazanç Dereceleri	57
3.1.10. İmâm Muhammed’e Göre Çalışma Alanında Uzmanlaşma ve İş Bölümü	
3.1.11. Kazanç ve İslâm İktisat Düşüncesi	60
3.2. İslâm İktisat Düşüncesi ve Paylaşım.....	63
3.2.1. Paylaşım Kavramının Tahlili	63
3.2.2. Bazı İktisadi Düşüncelerin Gelir Dağılımı Yaklaşımları	63
3.2.3. İslâm İktisat Düşüncesine Göre Eşit Gelir Dağılımı ve Önemi	67
3.2.4. İslâm İktisat Düşüncesinde Zenginlik ve Fakirlik	69
3.2.5. İslâm İktisat Düşüncesi ve Sosyal Sorumluluk.....	71
3.3. İslâm İktisat Düşüncesi ve Tüketim.....	73

3.3.1. Tüketim Kavramının Tahlili	73
3.3.2. Tüketim ve İhtiyaç Teorisi	73
3.3.3. İslâm İktisat Düşüncesi ve İhtiyaç Teorisi	74
3.3.4. İmâm Muhammed'e Göre İhtiyaçlar	76
3.3.5. İmâm Muhammed'e Göre Tüketim	77
3.3.6. İslâm İktisat Düşüncesi ve Tüketim	79
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	81
KAYNAKÇA	84
ÖZGEÇMİŞ	100

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
AÜSBE	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
b.	: İbn (oğlu)
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
EÜSBE.	: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
h.	: Hicri
Hz.	: Hazreti
İ.F.V.	: İlahiyat Fakültesi Vakfı
Krş.	: Karşılaştırınız
MÜ.	: Marmara Üniversitesi
s.	: Sayfa
SAÜ	: Sakarya Üniversitesi
Sav	: Sallallahu Aleyhi Vesellem
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	: Tahkik Eden
Trc.	: Tercüme Eden
Vb.	: Ve Benzeri
Vd.	: Ve Devamı

Tezin Başlığı: İmâm Muhammed'in Kitabı'l-Kesb İsimli Eserinin İslam İktisat Düşüncesine Katkısı

Tezin Yazarı: Muhammet YURTSEVEN **Danışman:** Prof. Dr. Temel GÜRDAL

Kabul Tarihi: 31.05.2016

Sayfa Sayısı: vii (ön kısım) + 93

Anabilim Dalı: İslam Ekonomisi ve Finansı **Bilim Dalı:** İslam Ekonomisi ve Finansı

Modern İktisat düşüncesinin 16. yy' da sistemleşmeye başladığı bir gerçeklik olmakla birlikte bu alana dair birçok fikir ve düşünce çok daha önceleri ortaya konmuş ve insanlık tarihinde yerini almıştır. Hicri II. asırda yaşamış olan İmâm Muhammed b. Hasan b. eş-Şeybani'nin (ö. 189/805) İktisat mefkûresine öncülük etmiş isimlerin en önemlilerinden birisi olduğu düşünülmektedir.

İktisat alanına dair özgün bir eseri olan ve ölmeden az bir zaman önce telif ettiği Kitabı'l-Kesb'in iktisadi düşünce açısından son derece önemli bir eser olduğunu düşünmekteyiz. Mikro İktisat alanına dair esaslar diyebileceğimiz konuların ifade edildiği bu eser, İslâm iktisat düşüncesinin temel kaynaklarından biri olma özelliğini taşımaktadır.

Çalışmamızda İmâm Muhammed'in iktisadi açıdan ele alınabilecek düşüncelerini eseri bağlamında değerlendirerek açıklamaya çalıştık. Eserin müellife aidiyeti, eser üzerinde yapılan çalışmalar, eserinin iktisat ilmi açısından önemi ve onun iktisadi düşünceye katkısı olarak değerlendirilebilecek kazanç, üretim, tüketim, paylaşım konularındaki görüşlerini tespit etmeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: İslam, İslam İktisadı, İmâm Muhammed, İktisat, Kitâbu'l Kesb

Sakarya University Institute of Social Sciences Abstract of Master's/PhD Thesis

Title of Thesis: İmâm Mohammed's Kitab al-Kesb name is Book's İslam Economy Ideas

Author: Muhammet YURTSEVEN

Supervisor: Professor. Temel GURDAL

Date: 31.05.2016

Nu of Pages: vii (pre text) + 93

Department: Islamic Economy and Finance

Subfield: Islamic Economy and Finance

Modern Economic Thought of the 16th century 'as it starts being systematized we have a lot of ideas about this area becoming a reality thinking together long before we took the place of humanity they reveal that date. Hijri II. Lived century with Imam Muhammad b. Hasan, b. al-Shaybani (d. 189/805), Economics pioneered the ideals that are thought to be one of the most important names.

An original work on the economics field with AS Before he died less than a time-Degree copyright son had important economic thought in terms of the Kitab al-Kesb other, we believe that a piece. Microeconomic guidelines for this work, which referred to the subject area that can be called, carries the distinction of being one of its main sources of Islamic Economic Thought.

In our study, Imam Muhammad economic terms that can be considered in the context of evaluating the ideas we have tried to work Description. The work of authors belonging to trace studies on the, The Importance of work in economics, Earnings can be considered as a contribution to economic thought his, production, consumption, sharing their views on the subject have tried to identify.

Keywords: İslam, İslamic Economy, İmam al-Mohammed, Economy, Kitâb al-Kesb

GİRİŞ

İslâm İktisat Düşüncesinin üzerine temellendirildiği kurucu değerler hiç şüphe yok ki Kur'ân-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in Sünnetidir. Kavramsal açıdan doyurucu bir perspektif taşıyan bu iki temel kavram teorik olarak bizlere yol göstermekte ve İslâm İktisat Düşüncesinin temel felsefesini ortaya koymaktadır. İslâm İktisadı ile ilgili çalışmalarda temel ve asıl olan bu kurucu metinlerdir. Bu temel metinler asıl kabul edilerek bugün elimizde bulunan iktisadi ve ekonomik veriler değerlendirilmeye tabi tutulmalıdır. Aksi takdirde elimizde var olan bugünkü ekonomik veriler temel kabul edilerek Kur'ân ve Sünnet'in hükümleri modern ekonomiye uyarlanmaya mecbur bırakılmış olur. Klasik İktisat teorisi 16. yüzyıldan bu yana süregelen bir bilgi birikimine sahiptir. Uygulanmaya başlandığı zamanlarda toplumun ekonomik problemlerine cevap veremediğinden sürekli değişken, tutarsız ve daima faydacılığı ön plana koyan bir görünüm sergilemiştir. Bu değişkenlik iktisat teorisyenlerini sürekli iktisadi metodoloji aramaya mecbur bırakmıştır. Bu arayışlar açısından konuya bakıldığında ister Müslüman olsun ister gayr-i Müslim olsun tüm insanlar İslâm İktisat düşüncesine ihtiyaç duymaktadır.

Nasların belirlediği temel çerçeve içerisinde toplum ihtiyaçlarına cevap veren düşünce sistemlerini geliştirmek Allah'ın halifesi olan insan için sosyal bir görevdir. Bu görevi kendilerine amaç edinmiş birçok insan bugüne kadar toplumun ihtiyaçlarına cevap vermek için kendilerini bu yola adeta vakfetmişlerdir.

İslâm düşüncesi içerisinde toplumun ihtiyaçlarını karşılamak adına ortaya çıkmış olan klasik mezhepler ve bu mezheplerin görüşleri, sahip olunan temel felsefenin pratik uygulama alanı ile ilgilidir. Teorik alan ile pratik alanın birbiriyle sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi aynı zaman da ilkeli ve tutarlı bir sistem inşa edilebilmesi için bahsettiğimiz temel kaynaklara vakıf olmak kaçınılmaz bir durumdur.

Asıl kaynakların tespitinin ve bu kaynakların bilinmesinin İslâm İktisat Düşüncesi açısından son derece önemli olduğu aşikardır. Bu konuda mütevazî bir çalışma ortaya koyma adına araştırmamızın sınırlarını klasik ve modern kaynaklar çerçevesinde belirlemeye karar verdik. Hanefî mezhebinin râvisi olarak kabul edilen ve mezhebin temel eserlerinin bize ulaşmasını sağlayan otorite bir isim olan İmâm Muhammed, İslâm iktisat düşüncesi açısından da fevkalade önemli bir akredite isimdir. Hicri ikinci

asırda yaşamış olan ve bu konu hakkında müstakil bir eser telif eden İmâm Muhammed'in Kitâbu'l-Kesb (el-İktisâb fî Rızkı'l-Mustedâb) adlı çalışmasını temel olarak araştırmamızın konusunu belirledik. Bu açıdan incelediğimiz konunun günümüz iktisadi hayatı içerisinde büyük bir öneme sahip olduğunu düşünmekteyiz. İncelediğimiz bu eserin, başta İslâm hukukçuları olmak üzere günümüzde modern iktisadi çalışmalar yapan ve özellikle de İslâm İktisadı araştırmacılarına kaynaklık teşkil edeceğine inanmaktayız.

Araştırmanın Amacı

Araştırmamızın temel amacı İmâm Muhammed'in iktisadi düşüncelerini tespit etmek ve bu konu hakkında telif etmiş olduğu eserini incelemektir. Büyük bir alim olan İmâm Muhammed'in iktisadi düşüncelerini sağlıklı bir şekilde değerlendirebilmek için onun yaşadığı döneme, kişiliğine, ilmi yaşantısına, telif ettiği eserlerinin temel karakteristik özelliklerine bakmak kaçınılmaz olduğundan tezin birinci bölümünden hemen sonra İmâm Muhammed'in hayatı ve eserleri başlığı altında bir bölüm oluşturmanın tezimiz için daha uygun olacağını düşündük. Daha sonra eser ile ilgili geniş çaplı bir bilgi vermeyi hedefledik. Son bölüm de ise İmâm Muhammed'in eseri çerçevesinde iktisadi düşünceye katkı sağlayacak görüşlerini ifade etmeye çalıştık.

Araştırmanın Önemi

İmâm Muhammed ve Kitâbu'l-Kesb isimli eseri İslâm iktisadının en temel metinleri arasında yer aldığı düşünülmektedir. İmâm Muhammed, kendi görüşleri ve eseri sayesinde İslâm İktisat Düşüncesine çok ciddi katkılar sağlayacağından bu çalışmanın önemli bir boşluğu dolduracağını düşünmekteyiz. Kitâbu'l-Kesb içerisinde yer alan düşünceler klasik iktisadi düşüncenin ortaya koyduğu birçok ilkeye temel teşkil edecek kadar orijinal ve birinci derecede kaynak eser olabileceği öngörülmektedir. İmâm Muhammed'in iktisadi görüşleri diğer iktisadi düşüncelerle mukayese edildiği zaman daha ilkeli, daha tutarlı, toplumsal açıdan daha uygulanabilir ve insani erdemlere daha uygundur denilebilir.

Araştırmanın Sınırlılıkları

Araştırmamızın sınırları İmâm Muhammed'in iktisadi görüşlerinin Kitâbu'l-Kesb çerçevesi içerisinde ele alınmasıdır. Eserde yer alan modern İktisat düşüncesine yer yer

paralellik arz eden görüşlerinin yanı sıra, yaşadığı döneme ait sorunlar üzerine ortaya konan görüşlerin günümüze yansımaları ele alınacaktır.

Araştırmanın sınırlılıklarını ifade etmeden önce şu açıklamanın yerinde olacağını düşünmekteyiz. İmâm Muhammed'in iktisadi açıdan görüşlerin belirlenmesinde temel alınacak iktisadi görüşler, Modern iktisadi düşünce açısından benzerlik göstermesi imkân dâhilindedir. Ancak bu benzerlikler İmâm Muhammed'in özgün bir iktisadi düşünce sistemine sahip olmadığı anlamına gelmez. Hatta en özgün kişilerden birisinin de İmâm Muhammed olduğunun bir göstergesi olarak düşünülebilir. Modern iktisadi düşüncenin kavramsal oluşumu 16. Yüzyıldan itibaren başlarken İmâm Muhammed 8. Yüzyılda yaşamış bir âlimdir.

İmâm Muhammed yaşadığı döneme ve sonrasına damgasını vurmuş fakihliği ile ön plana çıkmış meşhur bir şahsiyettir. Toplumsal ve bireysel sorunlara çözüm bulmak isteyenler, onun görüşlerine her zaman önem vermiş ve onu bir danışma mercii olarak kabul etmişlerdir. Onun bu konumu sebebiyle insanlar, iktisadi meselelerde de İmâm Muhammed'e başvurmuş ve bu konulardaki çözüm önerilerini dikkate almışlardır. Hatta ondan bu konu hakkında müstakil bir eser yazması istenmiş, kendisi de bu talepler üzerine iktisadi konular başta olmak üzere hacim olarak küçük, muhteva olarak geniş bir eser telif etmiş ve görüşlerini bu eserde zikretmiştir. Onun düşünce dünyasını ifade eden bu satırların incelenmesi ile iktisadi düşünceye ait görüşlerini yorumlayabilmeyi hedeflediğimiz bu araştırmada konunun sınırları dışına çıkmamaya gayret sarf ettik. Bazı konuların ve kavramların daha iyi anlaşılabilmesi adına yer yer bazı kaynaklara da müracaat ederek konuyu açıklığa kavuşturmayı amaçladık.

Araştırmanın Yöntemi

Araştırmamızda kullandığımız metot, bilimsel araştırmalarda kullanılan geleneksel araştırma teknikleridir. Konu hakkında geniş sayılabilecek bir literatür taraması yapılmış, İmâm Muhammed ve eseri hakkında yapılan her türlü çalışma ele alınmıştır. Araştırmada kullanacağımız kaynakların genel anlamda Arapça metinler olmasından dolayı yer yer tercümelere başvurulmuş ve bireysel gayretlerle metinler çözümlenmeye çalışılmıştır. Arapça eserlere ulaşmak için İlahiyat Fakülteleri ve DİB Dini Yüksek İhtisas Eğitim Merkezi Kütüphanesindeki envanterlere başvurulmuş, dijital ortamlar değerlendirilmiş, elektronik kaynaklardan da istifade edilmiştir. Eser bağlamında ele

aldığımız konu ve ilgili metinlerin analizleri yapılarak konunun ifade edilmesine gayret gösterilmiştir.

BÖLÜM 1: İMÂM MUHAMMED'İN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. İmâm Muhammed'in Hayatı

1.1.1. Nesebi ve Kimliği

İsmi Muhammed b. Hasan b. Fergad eş-Şeybânî el-Kûfi'dir.¹ Meşhur olan künyesi ise Ebû Abdullah'tır.² Kaynaklarımızda daha çok İmâm Muhammed veya Hasan b. eş-Şeybânî isimleri kullanılmıştır.³ İmâm Muhammed'in isminin ve künyesinin eserlerde farklı kullanımları mevcut olmakla birlikte bu farklılığın yazım hatası veya yaşadığı dönemde var olan Şeyban bilginleriyle karıştırılmış olmasından kaynaklandığı tahmin edilmektedir.⁴

1.1.2. Doğumu, Hayatı ve Vefatı

İmâm Muhammed b. Hasan. b. eş-Şeybânî, h.132 (749) yılında Vâsıt'ta⁵ dünyaya gelmiştir.⁶ Bazı kaynaklarda h.131(752) veya h.135(753) yılında doğduğu söylenmektedir.⁷ Ailesinin kökeni Dîmaşk'ta bulunan *Haresta* köyüne dayanmaktadır⁸ Şeybanoğulları kabilesinden olduğu veya Şeybanoğulları'nın yaşadığı bir adaya dayandığı için "Şeybânî" nispetiyle anılmaktadır.⁹ Babası Hasan b. Ferkad, Şam ordusunda bir askerdi. Emevî devletinin son zamanlarında Şam bölgesinden Irak'ın Vasıt şehrine göçtü. İmâm Muhammed babasının bir iş vesilesi ile Vasıt'tan

¹ Zehebî, Ahmed b. Osman, **Siyer-u A'lâmi'n-Nübelâ**, (thk. Şuayb Arnavut), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1991, I, s. 326; Şeybânî, Muhammed b. Hasan, **Kitâbü'l-Asl el-Ma'rûf bi'l-Mebsût**, (thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî), 1. Baskı, Beyrut: Alemlî'l-Kütüb, 1990, I, s. 15.

² Ömer Nasuhi Bilmen, **Hukûk-i İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu**, İstanbul: Bilmen, 1985, I, s. 392.

³ Ailesinin nispetinin farklılığı kaynaklarda zikredilmiş ve bu nispetten dolayı İmâm Muhammed, Hasan b. Ferkad el-Harestâvî ismiyle de anılmıştır. Bkz. en-Nedvî, Ali Ahmet, **Nâbiğat'ül Fıkh'ül-İslâmî**, Şam: Dâru'l-Kalem, 1994, s. 24.

⁴ İsimlendirme farklılığı olarak kaynaklarda kullanılan diğer isimleri çalışmamızda belirtmedik. Ayrıntılı bilgi için Bkz. İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Beyrut: Mektebetü'l-Maârif, 1966, X, s. 202; Aydın Taş, "Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî'nin Hukuk Anlayışı" **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2003. s. 12-22.

⁵ Kaynakların bildirdiğine göre Vâsıt, Kûfe ile Basra arasında bulunan bir yerdir. Bu iki şehrin ortasında bulunduğu için bu isim ile anılmıştır. Basra ve Kûfe'ye elli fersah uzaklığı bulunmaktadır. Bkz. Ebû Abdullah Yâkûti, **Mu'cem'ül-Büldân**, Beyrut: Dâru's-Sadr, 1998, V, s. 347.

⁶ Zehebî, s.326, Muhammed Zahid el-Kevserî, **Bulûğ'ul-Emâni fî Sireti'l-İmâm Muhammed b. Hasan b. eş-Şeybânî**, Kâhire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1997, s. 4-5.

⁷ Aydın Taş, **"Şeybânî, Muhammed b. Hasan"**, DİA, XXXIX, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, s. 38.

⁸ Şeybânî, *Kitabu'l-Asl*, s.15, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, **el-Kesb**, (thk. Abdülfettah Ebû Ğudde), 1.Baskı, Halep: Mektebetü'l İslâmiyye, 1997, s. 29.

⁹ Ahmet Duran, "İmâm Muhammed eş-Şeybani'nin Hayatı ve Hanefî Fıkhının Tedvinindeki Yeri", **İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi**, 2007, Sayı. 9, s. 172.

ayrılmasından dolayı Kûfe’de büyüyüp yetişti.¹⁰ Çeşitli ilim yolculukları ve engin ilim meşguliyetlerinin yanı sıra, devlet işlerinde de görev yapan İmâm Muhammed, h.189 (796) yılında 58 yaşındayken Rey şehrinde vefat etti.¹¹

1.1.3. İlmî Kişiliği

Hanefî mezhebinin temel metinlerinin günümüze intikal etmesinde büyük bir öneme sahip olan İmâm Muhammed, çocukluk çağlarında Kuran-ı Kerim’i öğrenmiş, Arap diline dair ilimleri okumuş, hadis meclislerinde bulunmuştur. On dört yaşındayken Ebû Hanife’nin meclisine katılarak ondan ders almaya başlamıştır.¹² İmâm Muhammed kronolojik olarak bakıldığında Ebû Hanife’nin son yıllarında yanında bulunmuş, kaynakların verdiği bilgilere göre de iki veya dört yıl tedrisinde bulunmuştur. İmâm Azam Ebû Hanife’nin vefat etmesinin ardından Ebû Yusuf’un ders halkalarına katılarak ilmi tekâmülüne devam etmiştir. İmâm Ebû Hanife’den (ö.150/767) ve Ebû Yusuf’tan (ö.182/798) birçok ilmi mesele ve rivâyet öğrenmiştir. İlmî seyahatler yaparak birçok devrin âlimleri ile görüşmüş, onlardan ilmi istifadelerde bulunmuştur. İmâm Mâlik (ö.179/795), İmâm Evzâi (ö.157/774), Süfyan-ı Sevri (ö.162/778) bu âlimlerdendir. İmâm Mâlik’ten üç yıl boyunca yedi yüzden fazla hadisi sema’ yoluyla almıştır.¹³ Ayrıca Medine’de bulunan diğer âlimlerden de hadis rivâyetleri dinlemiştir. Öğrenmiş olduğu hadisleri rivâyet açısından değerlendirmekle yetinmeyip, bu rivâyetleri fikhî meselelerin çözümünde kullanarak sıradan bir hadisçi olmanın ötesine geçmiştir. Bu açıdan hadis ilminde de büyük bir konuma sahiptir. Medinede görüştüğü âlimlerle yaptığı ilmi tartışmaları bazı eserlerine yansıtmak suretiyle de fikh-ı mukâren (mukayeseli fıkıh) yönteminin oluşmasında büyük payı olmuştur.

İmâm Muhammed aynı zaman da dil açısından da hüccet kabul edilebilecek bir seviyededir. Büyük dil âlimi olan Sibeveyh’in akranı olarak değerlendirildiği kaynaklarda ifade edilmektedir.¹⁴ İmâm Mâlik’in yanında kalması, Medine ehli ile Kûfe ve Irak ehli arasındaki ihtilafların kaynağını öğrenmede ve bu iki ekol arasındaki temel farklılıkları değerlendirmede çok büyük katkı sağlamıştır. Bu iki ekölü uzlaştırma

¹⁰ Zehebî, s. 326, Ayrıca Bkz. Sami Şahin, “İmâm Muhammed Şeybani’nin Hanefî Mezhebindeki Rolü ve Eserlerinin Neşrine Olan İhtiyaç”, **Dini Araştırmalar**, Sayı: VIII, 2006, s. 24.

¹¹ Muhammed İbn Sa’d, **Kitâbu’t-Tabakâtul-Kübrâ**, (thk. Ali Muhammed Ömer), Kâhire: Mektebetu’l-Hancı, 1421/2001, IX, 338; Ebû’l-Vefa el-Kureşî, **el-Cevâhiru’l-Mudiyye fi Tabakât-ı Hanefiyye**, (thk. Abdulfettah Muhammed el-Halevi), Riyad: Mektebetu’l-Hicr, 1993, III, s. 123.

¹² Şeybânî, *el-Kesb*, s. 29.

¹³ Şeybânî, *el-Kesb*, s. 31.

¹⁴ Şeybânî, *el-Kesb*, s. 43.

mahiyetinde Muvatta ve el-Hucce alâ Ehli'l-Medine adlı eserleri telif etmiştir. İlk dönem disiplinler arası çalışmaların örneğini oluşturacak, uzlaştırmacı bir metoda sahip ilmi bir kişiliğe sahip olduğu da tarafımızca düşünülmektedir. İmâm Muhammed, Ehl-i Rey'in muhaddis fakihlerinden olduğu gibi aynı zamanda, Ehl-i Rey ve Ehl-i Hadis yaklaşımlarını cem eden bir âlim olarak nitelenmektedir.¹⁵

Ebû Yusuf'un halifeye teklifi ile Abbasilerin yazlık şehri olan Rakka'ya kadı olarak atanmıştır. Bu göreve kendi isteği ile gelmemiş, Ebû Yusuf'un kendisine sormadan teklifi ile atanmıştır. Kadılığı döneminde çıkan bir isyanın sonucunda verdiği hükümden dolayı halife ile arası açılmış ve bu görevden azledilmiştir. Daha sonraları halife ile arası tekrar normale dönen İmâm Muhammed, Ebû Yusuf'un vefat etmesinin ardından baş kadılık görevine getirilmiştir.¹⁶

Hayatını ilme adanmış olan İmâm Muhammed, ilmin gerektirdiği toplumsal sorumluluğun bilincinde olmuş ve daima bu sorumluluk içerisinde yaşamıştır. Günlük hayatını dahi bu sorumluluk bilinciyle planlamış ve vaktinin çoğunu ümmetin meselelerine hasr ederek ilmi bir kişiliğin güzide bir örneği olarak tarihin altın sahifelerinde yerini almıştır.¹⁷

1.1.4. Hocaları ve Talebeleri

İmâm Muhammed yaşadığı dönemin ilmi mirasını en iyi şekilde değerlendirme fırsatını bulmuş bir şahsiyettir. Yaşadığı dönem içerisinde birçok beldede var olan muhtelif alanlarda uzman âlimlerden istifade etmiş ve bu birikim sayesinde de birçok öğrenci yetiştirmiştir. Nedvi, İmâm Muhammed'in meşhur olan onbeş hocasından bahsetmekte ayrıca kendisinin kırk dört meşhur öğrenci yetiştirdiğini ifade etmiştir.¹⁸ İmâm Muhammed'in fıkıh alanında en büyük kaynağı Ebû Hanife ve Ebû Yusuf olmuştur. Hadis sahasında Medine'de bulunan İmâm Mâlik'den büyük ölçüde faydalanmıştır. Kûfe'de Süfyan es-Sevri'den, Şam'da İmâm Evzâi'den ve birçok alimden ilim öğrenmiştir.¹⁹

¹⁵ Mehmet Özşenel, "İmâm Muhammed Şeybânî'nin İctihad Usûlünde Sünnetin Konumu", **Usul İslâm Araştırmaları**, Sayı. 3, 2006, s. 92-93.

¹⁶ Zehebî, s. 135.

¹⁷ İmâm Muhammed'in ilme verdiği önemin ve ilim merkezli bir yaşantının örnekliliği için bkz. Zehebî, **Menâkıb-u Ebî Hanife ve Ashâbuhû**, (thk. M. Zahid el-Kevserî ve Ebû'l-Vefâ el- Afgâni), Beyrut: İhyâ-u Meârif-i Nûmâniyye, ty, s. 79-95.

¹⁸ Nedvi, s. 54-91.

¹⁹ Zehebî, IX, s. 135.

Sahip olduğu ilmi miras sayesinde birçok öğrenci yetiştiren İmâm Muhammed İmâm Şafî (ö. 204/820) başta olmak üzere, el-Mervezî (ö. 211/826), el-Mağribî (ö. 213/828), Yahya b. Maîn (ö. 233/848), el-Herevî (ö. 236/821) gibi birçok büyük âlimin yetişmesine katkı sağlamıştır.²⁰

1.1.5. İmâm Muhammed'in Yaşadığı Döneme Bakış

İmâm Muhammed'in (ö.132-189/749-804) yaşadığı dönem, Muâviye b. Ebî Sûfyân tarafından 41/661 yılında kurulan, II. Mervân (ö.132/750) ile de son bulan 91 yıl iktidar sürmüş Emevî devletinin son bulduğu hicri II. asırdır. Bu süreçten sonra 524 yıl hüküm sürecektir olan (ö.132-656/749-1258) Abbasi Devletinin kurulması, döneme siyasi olarak damgasını vurmuş en büyük olaydır. Emevî devlet anlayışının getirdiği bazı problemler İslâm toplumunu uzun süre meşgul etmiş ve birçok alanda zorluklar yaşanmıştır.

Emevî Devletinin Arap milliyetçiliği politikası, toplum içerisinde ayrışmalara neden oldu ve Mevâlî²¹ denilen ayrı bir sınıfın oluşmasıyla da toplumsal kırılmalar yaşandı. Bu milliyetçilik politikası toplum ile devlet arasında katı bir mesafenin oluşmasına neden oldu. Devlet yönetiminde Emevî soyundan gelmeyen ve Arap olmayanlara resmi görevler verilmedi. Toplumda var olan birçok sınıf bu ve benzeri uygulamalarla görmezden gelinmiş ve bunun neticesinde idareye karşı sık sık isyanlar baş göstermiştir. Bu isyanlar karşısında devlet otoritesi, uyguladığı katı tedbirler sayesinde halka zaman zaman zulm etmiş ve toplum nezdinde kin ve nefret ortamının körüklenmesine neden olmuştur. Emevî döneminde uygulanan bu ayrıştırıcı siyaset, diğer toplumların İslâmlaşmasında da olumsuz yönde etkiler bırakmıştır. Örneğin, Türkler, Emevîler döneminde Müslüman olmazken Abbasilerin iktidara gelmesiyle kitleler halinde İslâmlaşarak Müslüman topluma dâhil oldukları görülmüştür.

İmâm Muhammed, Emevîlerden kalan siyasi bakiye ile bunu belirli alanlarda ortadan kaldırmaya çalışan Abbasi iktidarının dönüşüm zemininde yaşamış bir İslâm bilginidir. Yaşamış olduğu dönemde toplumsal ve bireysel olayların analiz ve sentezini yapma fırsatını yakalamış, toplumsal sorunlara ve taleplere makul çözümler ortaya koymaya çalışmış ve bu konuda birçok eser ortaya koymuştur. Hocaları Ebû Hanife ve Ebû

²⁰ Zehebî, X, s. 14, 136.

²¹ Mevâlî, Emevî döneminde İslâm Fetihleri sonucunda kendi istekleriyle Müslüman olan fakat Arap olmayan ve içlerinde Türk, Kıpti, Berberi ve Kuzey Afrika bölgelerinde yaşayan insanların bulunduğu geniş bir kitleyi kapsamaktadır. Bkz. İsmail Yiğit, "Mevâlî", DİA, XXIX, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, s. 425-426.

Yusuf'tan almış olduğu ilmi ve kültürel birikim sayesinde bölgesel farklılıklara ve yaklaşımlara sahip olmasından dolayı yaşadığı döneme ağırlığını koymuş, Gayr-i Müslimlerle ilişkileri belirleyecek kadar geniş bir ufka sahip olmuştur.

Abbasi halifelerinden Ebû'l-Abbas Abdullah es-Seffah (ö.132-136/750-754), Ebû Cafer el-Mansur (ö.136-158/754-775), Muhammed el-Mehdi (ö.158-169/775-785), Musa el-Hadi (ö.169-170/785-786) ve Harun Reşit (ö.170-193/786-809) devirlerinde yaşamış²² olan İmâm Muhammed, genel anlamda iktidar sahipleri ile iyi ilişkiler kurmuştur. Kendi kişiliğinin sahip olduğu otorite sayesinde de iktidarda olanlar, halk arasındaki itibarından dolayı İmâm Muhammed ile iyi diyalog halinde olmuşlar ve bazı görevler de teklif ederek yanlarında tutmak istemişlerdir.

Emevî Devletinin yıkılma sürecinde meydana gelen kaos ortamı ve bunun getirdiği siyasi sonuçların akabinde iktidara gelen Abbasi hanedanı, devrin siyasi çıkmazına bir çözüm olarak görülen bir dizi faaliyetlerde ve değişikliklerde bulundular. Arap olmayanlara hoşgörü ile davranarak Emevî döneminde oluşan toplumsal ve siyasi kırılmaları önlemiş oldular. Abbasiler, idari görevlere Arap olmayanları da getirerek toplumsal bir uzlaşa ve denge oluşturmaya çalışmışlardır. İki asırdan bu tarafa elde edilen siyasi kültür ve birikim yeni bir devlet anlayışıyla Abbasilerin eli ile İslâm toplumunda kendisine yer edinmiştir. Emevîler bir Arap devleti gibi görünürken Abbasiler daha çok Müslüman devleti olma anlayışına sahip olmaya çalışmışlardır. Bu sebeplerden ötürü denilebilir ki, Abbasi iktidarı, Emevî iktidarından çok daha uzun süre yaşamıştır.

Abbasiler döneminde ilmi ve kültürel faaliyetler hız kazanmış, özellikle de tercüme faaliyetlerinin etkisi ile diğer toplum ve kültürlerle tanışılmıştır. Ekonomik anlamda da iyileşmelerin görüldüğü bu dönem İslâm toplum yapısındaki sosyolojik dönüşümlerin yaşanmasının bir göstergesi olarak algılanabilir. Özellikle de Harun Reşit'in (ö.170-193/786-809) halifeliliğe gelmesi ile birlikte devlet anlayışında köklü değişimler yaşanmış; siyasi, iktisadi, kültürel ve ilmi seviyede büyük gelişmeler görülmüştür. İktisadi gelirler artmış; zekat, öşür, fey, haraç, cizye, ganimetler ve vergiler bir düzen halinde sistemleşmiş; iktisadi hayatın temelini oluşturan ve devlet gelirlerinin büyük bölümünü finanse eden ziraat geliştirilerek halkın refah seviyesinin yükselmesine katkı

²² Nedvi, s. 14; Hasan İbrahim Hasan, **İslâm Tarihi**, İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, (çev.), İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1987, II, s. 305.

sağlanmıştı. Devlet, madenler, dokumacılık, sulama faaliyetleri, demir-çelik sanayi ve halkın istihdam edileceği farklı alanlara doğrudan müdahil olmuş ve gelişmelerine de katkı sağlamıştır. Yahudi ve Hristiyanların elinde bulunan ticaret, Müslüman tüccarların piyasaya çıkması ile birlikte el değiştirmeye başlamış ve halifelerin de iç ve dış ticareti desteklemeleri sayesinde iktisadi refahın artmasına katkı sağlanmıştır.²³ Tüm bu faaliyetlerden hareketle, İmâm Muhammed'in ticaret, tarım, ganimetler ve diğer iktisadi meselelerle alakalı konuları eserlerinde dile getirmesi onun aktif bir şekilde toplumun problemlerine ilgi gösterdiğinin bir delili olarak zikredilebilir.

İmâm Muhammed ve Halife Harun Reşid'in, dönem içerisinde birbirleriyle yakın ilişkilerde bulunması İmâm Muhammed'i devletle içli dışlı olan birisi konumuna getirmiştir.²⁴ Hangi şartlarda olursa olsun haksızlık karşısında dik duruşunu daima sergilemiş ve sözünü asla esirgememiştir. İmâm Muhammed'in devletler hukukuna dair en özgün eserlerden biri olan es-Siyer-i Kebir de bu dönemde kaleme alınmış bir eserdir.²⁵ Harun Reşit tarafından Kâdıkkudât'lık müessesinin kurulması ve İmâm Muhammed'in de halifenin isteği ile göreve gelmesi onun ilmi liyakatinin, vakur kişiliğinin bir yansımasıdır.²⁶

1.2. İmâm Muhammed'in Eserleri

1.2.1. Zâhiru'r-Rivâye Eserleri

İmâm Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin yazmış olduğu ve Hanefî mezhebinin temel metinlerini oluşturan eserlerdir. Rivayet derecelerinin farklı olmasından dolayı İmâm Muhammed'in eserleri farklı kısımlarda ve isimlerde değerlendirilmiştir.²⁷ Zâhiru'r-rivâye olarak isimlendirilmesi eserlerdeki rivâyetlerin tevatür veya meşhur yollarla

²³ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasiler", DİA, I, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, s. 47.

²⁴ Harun Reşit ile İmâm Muhammed'in iyi ilişkiler içerisinde olduğu genel anlamda bir değerlendirmedir. İmâm Muhammed'in Kadılık görevinden Harun Reşid tarafından azledilmesi ve Şii olabilme ihtimaliyle eserlerinin inceletilmesi son dönem yaşanan bir olay olup saray entrikaları denilebilecek bir zeminde gerçekleşmiştir. Nitekim daha önceleri de İmâm Muhammed, Mürcie, Cehmiyye gibi isimlerle anılmış ama aslı astarı olmayan haberler olduğu bir süre sonra anlaşılmıştır. Halife tarafından fetvalarına sınırlama getirilmesi, Harun Reşid'in eşinin aracılık etmesi ile kaldırılmış ve tekrar fetva vermesine müsaade edilmiştir. Bkz. Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr et-Taberi, **Târihu'l-Umemu ve'l-Mulûk**, 2. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1988, VIII, s. 247.

²⁵ Ahmet Yaman, "es-Siyerü'l-Kebîr", DİA, XXXVII, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, s. 328.

²⁶ İbn Kesîr, s.180-181.

²⁷ İmâm Muhammed'in eserlerinin, *Zâhiru'r-Rivâye*, *Zâhiru'r-Rivâye* mertebesinde olmayan eserleri ve *Nâdir'ur-Rivâye* olarak üç kısımda incelendiği görülmektedir. *Zâhir'ur-Rivâye* mertebesinde olmayan eserleri hadis alanında kaleme aldığı eserler olarak belirtilmiştir. *Zâhir'ur-Rivâye* ve *Nâdir'ur-Rivâye* eserleri ise fıkıh alanında ortaya konmuş çalışmalarıdır. Bkz: Nedvî, s. 93.

intikal etmesinden dolayıdır. Hanefî mezhebinin temel metinlerini ihtiva ettiği için de mesâilü'l-usûl olarak adlandırılmıştır.²⁸

İmâm Muhammed'in Zâhiru'r-Rivâye olarak anılan eserleri, el-Asl (el-Mebsût), el-Câmiu's-Sağîr, el-Câmiu'l-Kebîr, es-Siyerü's-Sağîr, es-Siyeru'l-Kebîr, ez-Ziyâdât ve Ziyâdâtü'z-Ziyâdât'tır.²⁹ İmâm Muhammed bu eserlerinde Hanefî fikhının temel görüşlerini nakletmiştir. İmâm Muhammed'in yazmış olduğu bu altı eseri, Mervezî, (ö.334/945) Kâfî isimli kitapta toplamıştır. İmâm Serahsi (ö. 483/1090 - ?) de bu eserleri Mebsut adlı çalışmasında toplayarak şerh etmiştir. Daha sonra gelen âlimler ise bu temel eserler üzerine birçok çalışma yaparak Hanefî mezhebinin günümüze ulaşmasına katkı sağlamışlardır.

İmâm Muhammed'in eserleri tasnif edilirken birçok yönden taksime tutulmakla birlikte, biz çalışmamızda eserlerini iki temel başlıkta ele almayı uygun gördük. Çalışmamızda Zâhiru'r-Rivâye ve Nâdiru'r-Rivâye olarak eserlerini iki ana başlıkta incelemeye özen gösterdik. Burada belirtelim ki İmâm Muhammed'in Zâhiru'r-Rivâye menzilesinde olan üç eseri vardır ki bunlar Muvatta, el-Huce alâ ehl-i Medine ve Kitâbu'l-Âsar'dır. Bu eserler daha çok hadis ağırlıklıdır ve çalışmamızda Zahiru'r-Rivaye başlığı altında ele alınacaktır. Ayrıca Zâhiru'r-Rivâye dışında kalan eserleri olarak da zikredilen Ziyâdâtü'z-Ziyadat ve Kitâbu'l -Kesb de çalışmamızda Zahiru'r-Rivaye eserleri başlığı altında incelenecektir.

1.2.1.1. el- Asl / el- Mebsût

İmâm Muhammed'in en önemli ve Hanefî mezhebinin en temel metinlerinin Zahir'ur-Rivaye eserleri olduğunu yukarıda ifade etmiştik. Bu eserler içerisinde de en önemli ve hacimli olanı ise el-Asl'dır. Kûfe'deki fikh akademisinde Hanefî mezhebinin kurucusu olan Ebû Hanife'nin görüşlerinin kayıt altına alınmasıyla ortaya çıkan bu eser, fûru-ı fikh meselelerini ihtiva etmektedir.³⁰ Ebû Hanife'nin ders halkasında ele alınan fikhî meseleler talebeleri tarafından kaleme alınmış ve Ebû Yusuf da bu konuda öncülük etmiştir. İmâm Muhammed, Ebû Hanife'den gelen görüşlerin bir çoğunu bu kayıtlardan öğrenmiş, Ebû Yusuf'un görüşlerini kendisinden dinlemiş ve kendi görüşlerini de bu

²⁸ Fazıl İbn Âşûr, "Kütüb-ü Zâhiru'r-Rivâye", **Mecelletü'l-Ezher**, c.36/8, 1965, s. 907-909.

²⁹ Nedvi, s. 91-92.

³⁰ Muhammed Hamidullah, **İslâm Hukuku Etüdleri**, İstanbul: Bir Yayıncılık, 1984, s. 177.

görüşlerin üzerine ilave ederek bu eseri telif etmiştir.³¹ Eser içerisinde eğer bir itiraz yok ise her üç imâmında ittifak halinde görüş bildirdikleri anlaşılır. Şayet itiraz var ise bu görüşler açıkça dile getirilir. Görüşlerin farklı olduğu yerlerde kimin görüşüne karşı bir görüş ortaya konduğu ve hangi kıyasa karşı olarak belirtildiği eserde ifade edilmiştir.³² Ebû Hanife'nin görüşlerine katılmayan Ebû Yusuf ve İmâm Muhammed'in farklı görüşleri de zikredildiğinden fihhi açıdan zengin bir muhtevaya sahip olduğu düşünülmektedir.³³ Eser de ayrıca yer yer soru cevap usûlünün kullanılması da göze çarpan diğer bir özelliktir. Eser de konu tekrarlarının yapıldığı, eserin fihhi görüşleri ortaya koyma amacı taşımasından dolayı metinlerde delillerin zikredilme usûlünün bölümlere göre farklılık arz ettiği ifade edilmiştir.³⁴

El-Asl, İmâm Muhammed'in birçok öğrencisi tarafından rivâyet edilmiştir. Bu rivâyetlerin en kuvvetli olan Süleyman el-Cüzcani (ö. 200/816) ve Ebû Hafs el-Kebir'e (ö. 217/832) aittir. Eserin nüshalarının büyük çoğunluğu günümüze ulaşmış olup birçok araştırmacı tarafından da yayımlanmıştır.³⁵

1.2.1.2. el-Câmiu's-Sağîr

İmâm Muhammed'in bu çalışması, Zahiru'r-Rivaye eserlerinden olup Hanefî fikhının temel metinlerindedir. Eser, Ebû Yusuf'un İmâm Muhammed'den Ebû Hanife'ye ait görüşleri toplamasını istemesi sebebiyle telif edilmiştir. İmâm Muhammed, sadece Ebû Yusuf vasıtası ile Ebû Hanife'den gelen görüşleri eserinde toplayıp Ebû Yusuf'a arz etmiş ve böylelikle de Ebû Yusuf'un iltifatına mazhar olmuştur.³⁶

Furû-ı fikhî meselelerini de ihtiva eden bu eserde 1532 konu bulunmaktadır.³⁷ Eserde, mevzubahis konulara dair 170 mesele ile ilgili ihtilaflar zikredilmiş, iki konuda da

³¹ Mehmet, Boynukalın, **İmam-ı Muhammed b. Hasan b. eş-Şeybani'nin Kitab'ul-Asl Adh Eserinin Tanıtımı ve Fıkıh Usulü Açısından Tahlili**, 1. Baskı, İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2009, s. 50.

³² Boynukalın, s. 72-74.

³³ Halit Ünal, "el-Asl", DİA, III, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, s. 494.

³⁴ Boynukalın, s. 152.

³⁵ el-Asl'ın "Kitâbü'l-Büyû" kısmı, Şefik Şehâde tarafından bir cilt (Kâhire 1954), bir bölümü de Ebû'l-Vefâ el-Afgânî tarafından dört cilt (Haydarâbâd, 1969-1973) halinde neşredilmiştir. Daha sonra iki çalışma birleştirilip hepsi Afgânî'ye nisbet edilerek tekrar yayımlanmıştır (I-V, Beyrut 1410/1990). Eserin tamamını Mehmet Boynukalın tahkik etmiş olup henüz yayımlanmamıştır. Ayrıca yukarıda belirttiğimiz gibi el-Asl, Mehmet Boynukalın tarafından tahlil edilmiş ve geniş bir incelemeye tabi tutulmuştur. Ayrıca *el-Asl*, Osman Keskiöğlü tarafından da 1995 yılında Türkçeye çevrilmiştir. Bkz. Aydın Taş, "**Şeybânî**", DİA, XXXIX, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, s. 40, Boynukalın, s. 48-83.

³⁶ Nedvi, s. 133-134.

³⁷ Nedvi, s. 134.

istihsan ve kıyas metodu kullanılmıştır.³⁸ Eserde delillerin genellikle zikredilmeden ortaya konmuş olması ve bab başlıkları olmadan telif edilmesi, eserin muhtasar olarak kaleme alınmak istendiğine işaret olabilir. Hacim olarak küçük ama muhteva olarak kapsamlı bir eser olan el-Câmiu's-Sağîr, İmâm Muhammed tarafından kadı ve müftü olacak kişilere öğrenilip hatta ezberlenmesi tavsiye edilmiş,³⁹ kendisi tarafından da daima yanında bulundurularak bir başucu kitabı olma özelliğini taşımıştır.⁴⁰ Eser üzerinde birçok çalışmacı tarafından tahkik ve şerhler yapılmış olup, eserin günümüz ilim dünyasına kazandırılması sağlanmıştır.⁴¹

1.2.1.3. el-Câmiu'l-Kebîr

Füru-u Fıkh alanına dair bir eser olan el-Câmiu'l-Kebîr İmâm Muhammed tarafından telif edilmiştir. el-Câmiu's-Sağîr'dan temel olarak ayrıldığı nokta el-Câmiu'l-Kebîr'in İmâm Muhammed'in kendi görüşleri çerçevesinde telif edilmiş olmasıdır. Yukarıda değindiğimiz üzere el-Câmiu's-Sağîr, sadece Ebû Hanife ve Ebû Yusuf'un görüşlerini ihtiva etmektedir. el-Câmiu'l-Kebîr bu yönüyle özgün bir eserdir. İmâm Muhammed bu eseri iki defa telif etmiştir. Birincisinde meseleleri yüzeysel olarak ele almış, ikincisinde ise bab ve konular ilave edilerek telif edilmiştir.⁴² Hacim olarak el-Câmiu's-Sağîr'den daha büyüktür. İbadet konuları kısa geçilmiş, muamelat konuları ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Delillerin zikredilmemesi ve meselelerin ihtisar edilerek verilmesi Câmiu's-Sağîr ile benzerlik oluşturmaktadır. Ayrıca meselelerde delillendirmelere gidilmemesi İmâm Muhammed'in fıkıh alanındaki yetkinliğini ortaya koymaktadır. Meseleler fıkhi kaideler üzerine inşa edilmiş ancak bu kaideler İmâm Muhammed tarafından zikredilmemiştir. Bu kaidelerin ortaya çıkarılması, eser üzerinde daha sonra çalışmalar yapan şârihler tarafından ortaya çıkarılmıştır.⁴³ Eser üzerinde diğer eserlerinde olduğu

³⁸ Muhammed ed-Desûkî, **el-İmâm Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî ve Eseruhû fi'l-Fıkhî'l-İslâmî**, Devha: Mektebetü'l-İlmiyye, 1987, s. 152.

³⁹ Nedvi, s. 135.

⁴⁰ Yunus Vehbi Yavuz, **"el-Câmiu's-Sağîr"**, DİA, VII, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, s.112.

⁴¹ Eser, Hanefî fıkıh literatürü içerisinde önemli bir yer tutmuş, üzerine çok sayıda şerh ve hâşiye yazılmıştır. Leknevî bunlardan otuz üç kadarını zikretmektedir. Ebu'l-Hasenât Abdülhay el-Leknevî, **en-Nâfi'ul-Kebîr**, Beyrut: yy,1986, s. 32-33, ayrıca bkz. Yavuz, s. 112.

⁴² Muhammed Ebû Zehra, **Ebû Hanife**, (çev. Osman Keskiöglü), Ankara: DİB Yayınları, 2005, s. 247.

⁴³ Boynukalın, s. 41.

gibi birçok şerh yapılmış olup Ebû'l-Vefâ el-Efganî tarafından⁴⁴ da tahkik edilip neşr edilmiştir.⁴⁵

1.2.1.4. es-Siyerü's-Sağîr

İmâm Muhammed'in Ebû Hanife'nin görüşleri çerçevesinde kaleme aldığı İslâm Devletler Hukuku'na dair eseridir. Ebû Hanife'ye dayandırılarak telif edilen bu eser İmâm Evzâî'nin (ö.157/774) eline geçmiş ve bu esere bir reddiye yazmıştır. Kitabın telif sebepleri farklı şekillerde ele alınmaktadır. İmâm Muhammed, Ebû Hanife'nin telkinleri ve görüşleri çerçevesinde bu eseri telif etmiş daha sonrada ilaveler yaparak geliştirmiştir.⁴⁶

Söz konusu eserin es-Siyeru's-Sağîr şeklinde isimlendirilmesi ile ilgili olarak İbn Abidin, İmâm Muhammed'in eğer Ebû Hanife'ye ait görüşleri Ebû Yusuf aracılığı ile almışsa kitabını “*es-Sağîr*” şeklinde, doğrudan Ebû Hanife'den almış ise “*el-Kebîr*” şeklinde isimlendirdiğini ifade etmektedir.⁴⁷ İbn Abidin'in bu değerlendirmesi İmâm Muhammed'in el-Asl ve el-Âsâr adlı eserleri ele alındığında pek isabetli görülmemektedir. Çünkü İmâm Muhammed bu eserleri Ebû Yusuf'tan almış olduğu rivayetlerle telif ettiği halde *es-Sağîr* şeklinde isimlendirdiği bilinmektedir. İmâm Muhammed'in yazmış olduğu bu eser hakkında en sağlıklı değerlendirme yukarıda da ifade edildiği gibi, onun es-Sağîr'i telif edip daha sonra da ilave ekler ile geliştirerek el-Kebir isminde tekrar neşr etmiş olmasıdır.⁴⁸ *Siyerü's-Sağîr*, İmâm Muhammed'in *el-Asl* kitabı içerisinde *Kitâbü's-Siyer* başlığıyla yer almakta müstakil olarak

⁴⁴ Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, el-Câmiu'l-Kebîr (thk. ve nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efganî), Haydarâbâd: Lecnetü'l-İhyâ-i Meârifî'n-Nûmâniyye, 1937.

⁴⁵ *el-Câmiu'l-Kebîr* üzerinde şerh ve ihtisar mahiyetinde birçok çalışma yapılmış, ayrıca eser manzum hale de getirilmiştir. Kâtib Çelebi bu kitaba şerh yazan kırktan fazla kişinin adını sayar. Bkz. Yavuz, s.109-110.

⁴⁶ Ebû Hanife, Kûfe'deki ilim halkasında, talebeleri Ebû Yûsuf, Züfer b. Hüzeyl (ö.158/755), Esed b. Amr (ö.188/804), Hasen b. Ziyad (ö. 204/819), ve Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî ile oğlu Hammâd'a "Siyer" isimli bir kitap imla ettirmiş ve burada Hz. Peygamber'in devletlerarası ilişkilerde izlediği yolla ilgili olarak Abdullah b. Ömer'in (ö. 73/692) yaptığı nakilleri bir araya getirilmiştir Bkz. Hamidullah, Muhammed, **Serahsi'nin Devletler Umûmî Hukukundaki Hissesi**, çev.(Salih Tuğ), 900. Ölüm Yıldönümü Münasebeti İle Şemsu'l-E'imme Serahsi Armağanı, AÜİFY, 1965, LXIII, s. 17.

⁴⁷ İbn Âbidîn, Muhammed Emin, **Mecmûatü'r-Resâil-i İbn-i Âbidîn**, Der-Saadet: (İstanbul), yy, 1907, I, s. 19.

⁴⁸ Yaman, s. 327.

bulunmamaktadır. *el-Asl*'da es-Sağır ismi geçmese de sonraki dönemde Kafi ve Serahsi'nin şerhlerinde bu eserin *es-Siyerü's-Sağır* olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁹

1.2.1.5. es-Siyerü'l-Kebir

Devletler hukuku ve uluslararası ilişkiler sahasında en önde gelen isimlerden olan İmâm Muhammed bu alana dair kapsamlı bir eser yazarak Devletler hukukunun sistemleşmesine büyük katkılar sağlamıştır. Bu alandaki yetkinliğini fark eden Batılı araştırmacılar Almanya'da "*Şeybânî Devletler Hukuku Enstitüsü'nü*" kurarak eserlerini incelemeye almışlar ve bunun üzerine kendi uluslararası ilişkiler ve devletler hukuku sistemlerini düzenlemişlerdir.⁵⁰

Eser devletarası hukukun işleyişi, gayr-i Müslimlerle ilişkiler, sınır kollarında askerlik yapmanın faziletleri, savaş hukuku, diplomatik ilişkiler, ganimet paylaşımı ve esirler hakkındaki hükümler, uluslararası anlaşmalar ve tahkim konuları, irtidat ve cizye gibi temel konuları ihtiva etmektedir. Ayrıca eser, zahiru'r-rivaye içerisinde en fazla rivâyet birikimine sahip olanıdır.⁵¹ Bu eserde rivâyete fazlaca yer verilmemesi İmâm Muhammed'in geleneğe bağlılığı ile alakalı bir durum olduğu söylenebilir.

Eserin telif sebebi, Serahsi'nin bildirdiğine göre; Siyeru's-Sağır kitabının, Şam ehlinin fakihi ve âlimi Evzâî'nin eline geçtiğini ve bu kitabın müellifinin kim olduğunu sorduğunda: "Iraklı Muhammed'dir." denildiğini, bunun üzerine Evzâî'nin: "Irak ehli nerede, bu konuda eser vermek nerede? Onların Siyer hakkında bilgileri yoktur" dediğini zikreder. Evzâî'nin sözü, Muhammed b. Hasan'a ulaştıca buna öfkelenir ve es-Siyerü'l-Kebîr kitabını te'lif eder.⁵² Eseri, İmâm Muhammed Rakka Kadılığı esnasında (h.187 veya h.180) yazdığı için İmâm Evzâî'nin ölüm tarihi de (h.157) olduğundan tarihlerin çelişkisinden ötürü pek isabetli görülmemektedir.⁵³

Eserin aslı günümüze ulaşamamış, elimizde bulunan eser ise üzerine yapılan şerhlerden neşredilmiştir. Şerh içerisinde yer alan metinlerin hangilerinin İmâm Muhammed'e ait

⁴⁹ Serahsi ağırlıklı olarak *Kitâbu's-Siyer* başlığına ayırdığı X. cildinin sonunda *es-Siyerü's-Sağır* Şerhi de sona erdi ifadesinden hareketle bu başlığın *Siyerü's-Sağır*'i kapsadığı düşünülmektedir denilmiştir. Bkz. Serahsi, *el-Mebcut*, X, 144, Boynukalm, s. 41

⁵⁰ Ali Şafak, **İslâm Hukuku'nun Tedvini**, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi, 1978, s. 93

⁵¹ Nedvi, s. 139.

⁵² Desûkî, s. 159-160; Serahsî, **İslâm Devletler Hukuku, Şerhu's-Siyerü'l-Kebir**, M. Sait Şimşek, İbrahim Sarmış (Çev.), Konya: Eğitaş Yayınları, 2001, I, s. 21.

⁵³ Yaman, s. 328.

olup olmadığı ve şerh ile metnin ayrımının yapılamadığı ifade edilmektedir.⁵⁴ Bu şerhler içerisinde en önemli olanı Serahsi'nin Mebsut adlı eserinin X. cildinde yer alan bölümüdür. Eser, ilk defa 1918 daha sonra ise Selahattin el-Müneccid ve Abdülaziz Ahmet tarafından 1957-1971 yılları arasında Haydarabad da dört cilt halinde tahkik edilerek neşr edilmiştir.⁵⁵ Burada zikredilmesi gereken diğer bir husus da eserin, II.Mahmud'un emri ile Mehmet Münib Ayıntabi tarafından 1825 yılında Türkçeye çevrilmiş olduğudur. Ayrıca eser, UNESCO'nun isteğiyle Muhammed Hamîdullah tarafından Fransızcaya çevrilmiş ve Türkiye Diyanet Vakfı tarafından yayımlanmıştır.⁵⁶ Günümüz Türkçesine de M. Sait Şimşek ve İbrahim Sarmış tarafından 2001 yılında Konya'da çevirisi yapılmış olup, İslâm Devletler Hukuku adıyla beş cilt halinde yayımlanmıştır.

1.2.1.6. Ziyâdât ve Ziyâdâtü'z Ziyâdât

İmâm Muhammed'in Zâhiru'r-Rivâye eserlerinden olan ez-Ziyâdat, *me'zûn* bab-ı ile başlamış, talebesi olan ve aynı zamanda da Şafî mezhebinin ravisi konumunda bulunan Abdullah Za'ferânî (ö. 260/874) tarafından yeniden babları düzenlenmiştir. İmâm Muhammed'in bu kitabı *Ziyâdât* olarak isimlendirmesi, Ebû Yusuf'un görüşleri üzerine görüşler ilave ederek, konulara ayırarak telif etmesinden kaynaklanmaktadır. Eserin aslı günümüze ulaşmamış olup matbu hali de neşr edilmemiştir. El yazma şerhleri kütüphanelerde mevcuttur ve var olan bu metinler ise şerhlerden oluşturulmuştur. Bu şerhlerin asıl metin ile ayrılması da imkan dâhilinde olamamıştır.⁵⁷ *Ziyâdâtü'z Ziyâdât* ise *el-Asl* ve *el-Câmiu'l-Kebîr* de geçmeyen bazı meseleleri ihtiva ederek yedi bab'dan oluşturulmuştur. Eserde deliller zikredilmeden meseleler ele alınmış ve ihtiva ettiği konular da anlaşılması zor konulardır. Eseri, Serahsi *en-Nüket* ismi ile şerh etmiş olup günümüze de ulaşmıştır.⁵⁸

1.2.1.7. Muvatta'u'l-İmâm Mâlik Rivayeti Muhammed

İmâm Muhammed'in hadis alanında ortaya koyduğu en önemli eseri olan Muvatta, İmâm Mâlik'den sema' yoluyla almış olduğu hadisleri ihtiva etmektedir. Bu eserinde senetli ve senetsiz olmak üzere sayısı 1180'i bulan merfu, mevkuf ve maktu hadisler bulunmaktadır. Bu rivâyetlerin 1005'ini İmâm Mâlik'ten, 13 tanesini Ebû Hanife'den, 4

⁵⁴ Kevserî, s. 63-64.

⁵⁵ Kevserî, s. 64; Yaman, Ahmet, s. 328.

⁵⁶ Muhammed Hamidullah "Serahsi", DİA, XXXIV, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, s. 547.

⁵⁷ Kevserî, s. 64.

⁵⁸ Nedvi, s. 146.

tanisini Ebû Yusuf'tan ve geriye kalan 158 tanisini de başkalarından almıştır. İçerisinde zayıf hadislerin bulunduğu da kaynaklarda ifade edilmektedir.⁵⁹ Eser, Abdullatif Abdulvehhab ve Takıyyuddin en-Nedvi tarafından neşr edilerek ilim dünyasına kazandırılmıştır.⁶⁰

1.2.1.8. el-Hucce A'lâ Ehli'l-Medîne

İmâm Muhammed'in hadis eğitimi için gittiği Medine'de bulunan alimlerle yapmış olduğu ilmi münazaralarda Medineli âlimlerin görüşlerine karşın ortaya koymuş olduğu delilleri toplamış ve bu eserine el-Hucce ismini vermiştir. Hadis ve İctihat mesleğini bir arada toplamış olan İmâm Muhamed'in bu eserinde Medine ehline karşı savunmuş olduğu Ebû Hanife'nin görüşleri çerçevesinde birçok fıkhi kaide bulunmaktadır.⁶¹ Mukayeseli fıkıh açısından da eser ilk olma özelliğini taşımaktadır. Eseri İmâm Şafi, el-Ümm adlı kitabında ele almış ve içerisinde bulunan münakaşaları değerlendirmiştir. Bu açıdan eser rivâyetleri açısından güvenilirlik kazanmıştır.⁶² Eser neşr edilerek günümüz kütüphanelerindeki yerini almıştır.⁶³

1.2.1.9. el-Âsâr

İmâm Muhammed'in hadis rivâyeti ile ilgili olan bu eseri, Ebû Hanife'den ve sayıları yirmiye bulan, devrin diğer âlimlerinden öğrenmiş olduğu merfu, mevkuf ve maktu rivâyetleri ihtiva etmektedir. Bu açıdan Muvatta ile benzerlik arz etmektedir. İmâm Muhammed bu hadisleri zikrettikten sonra üstadı Ebû Hanife'nin görüşünü ifade eder, ardından da kendi değerlendirmelerini ifade ederek meseleleri açıklamaktadır. Bu eser, rivâyet ilmi açısından önemli olduğu kadar dirayet alanına dair de önemli bir kaynaktır. İbn Hacer, bu eserin râvileri hakkında müstakil bir rical çalışması yapmıştır.⁶⁴

1.2.1.10. Kitâbu'l -Kesb

İmâm Muhammed'in vefat etmeden kısa bir zaman önce telifine başladığı, kazanç konularını ihtiva eden bir eserdir. Eser, *el-İktisâb fî Rızkı'l Mustedâb* adıyla da meşhur olmuştur. Günümüze ulaşan bölüm el-Kesb'in aslı olmayıp Serahsî'nin bu metin

⁵⁹ Nedvi, s. 142-143.

⁶⁰ Takıyyüddin en-Nedvi, **Muvatta-u Muhammed**, Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1991; Abdullatif, Abdulvehhab, **Muvattau'l-İmâm Mâlik Rivayetu Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî**, Kâhire: İhya-i Turasi'l-İlmi, 1987.

⁶¹ Kevserî, s. 67.

⁶² Nedvi, s. 144-145.

⁶³ Şeybânî, **el-Hucce Ala Ehli'l-Medine**, (thk. ve nşr. Mehdi Hasan el-Kilâni) Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1965-1971.

⁶⁴ Kevserî, s. 67; Nedvi, s. 145.

üzerine yazdığı şerhtir ve el-Mebsût'ta “*Kitâbü'l-Kesb*” başlığı altında yer almaktadır. Çalışmamızın ana konusu olduğu için eser hakkında ileriki bölümlerde daha geniş bilgiler verilecektir.

1.2.2. Nâdiru'r-Rivâye Eserleri

İmâm Muhammed'in bu eserleri, Zahir'r-Rivaye gibi günümüze tevatür veya şöhret yoluyla ulaşmamış olduğundan bu isimlendirmeye tasnif edilmiştir. Bu eserler âhad haberlerle bize ulaştırılmıştır. Bu eserleri rivâyet eden en meşhur râviler, Muhammed b. Sema', İbrahim b. Rüstem, Süleyman el-Keysani, Dâvud b. Rüşeyd ve Muallâ b. Mansur er-Razi'dir. Bu eserlerin dayanak olması için İbn Hümam, ya güvenilir bir sened ile bize intikal etmesi veya İmâm Muhammed veya benzeri âlimlerin eserlerinde yer almasını şart koşmuştur.⁶⁵ Bu eserlerin bir çoğu günümüze kadar ulaşamayıp kaybolmuştur. Diğer metinlere benzer şekilde Serahsi gibi âlimlerin eserleri içerisinde bu eserlere atıflar yaptığı kaynaklarda ifade edilmektedir.⁶⁶

1.2.2.1. er-Rakkıyyât

İmâm Muhammed'in Rakka kadısı iken vermiş olduğu fetvaları ve görüşleri ihtiva eden bir eser olup Muhammed b. Sema' tarafından rivâyet edilmiştir. Aslı günümüze ulaşamamıştır.

1.2.2.2. el-Cürcâniyyât

Eserin Cürcan da yazılmış olmasından veya eseri rivâyet eden Ali b. Salih el-Cürcâni için yazılmış olabileceğinden bu isimlendirme ile anılmıştır.⁶⁷

1.2.2.3. el-Harûniyyât

Harun Reşid'in halifeliği zamanında yazıldığı bilinen bu eserin yazıldığı zaman dilimine ve yazılma amacına nispetle Harûniyyât olarak isimlendirildiği düşünülmektedir. Zira eser, İmâm Muhammed'in Harun Reşid'e vermiş olduğu fetvaları ihtiva etmektedir.⁶⁸

⁶⁵ Nedvi, s. 146; Kevserî, s. 65.

⁶⁶ Desûki, s. 175-176.

⁶⁷ Kevserî, s. 64; Nedvi, s. 146,

⁶⁸ Kevserî, s. 82; Nedvi, s. 147.

1.2.2.4. el-Emâli / el- Keysâniyyât

İmâm Muhammed'in Tahavi, Şuayb b. Süleyman el-Keysâni ve onun da babasına dayandırılan eseridir. Bu eser el-Emâli ve el-Keysaniyyât gibi isimlendirmeler ile anılmıştır. Nâdiru'r-Rivâye içerisinde günümüze ulaşan tek eserin bu olduğu kabul edilmektedir. Bu eserin bir kısmı, Ebû'l-Vefâ el-Afgânî tarafından tahkik edilerek neşr edilmiştir.⁶⁹

1.2.2.5. Kitâbu'r-Radâ'

İmâm Muhammed'in süt emme ve süt hısımlığı ile alakalı küçük bir risalesidir. Eserin aslı günümüze ulaşmayıp Serahsi'nin Mabsut isimli eserinde Kitâbu'r-Radâ' başlığı altında şerh edilmiştir. Serahsi'ye göre kitabın aidiyeti hakkındaki tartışmalar olmakla birlikte bu eserin İmâm Muhammed'e ait olduğu kanaatindedir.⁷⁰

1.2.2.6. el-Mehâric fi'l-Hiyel

İslâm hukukunda tek taraflı bağlayıcı akitlerde kullanılan hile-i şer'iyyelerden bahseden eserin kime ait olduğu konusunda tartışmalar var olmakla birlikte genel kanaat bu eserin İmâm Muhammed'e nispet olduğu yöndedir.⁷¹ Eser İmâm Muhammed'e nispet edilerek neşr edilmiştir.⁷²

2.2.2.7. Metnu's-Şeybânîyye

Katip çelebi tarafından İmâm Muhammed'e nispet edilen ve akîde (inanç esasları) konuları ile ilgili nazım şeklinde düzenlenmiş bir eser olarak kabul edilse de birçok araştırmacı bu eserin İmâm Muhammed'e ait olmadığını ifade etmiştir.⁷³

Buraya kadar ifade ettiğimiz eserleri, genel anlamda çalışmalarda ve kaynaklarda genel kabul görmüş eserleridir. Bunların dışında İmâm Muhammed'e nispet edilen birçok eser olmakla birlikte çalışmamızın muhtevassından dolayı burada zikretmeyi uygun görmedik.

⁶⁹ Kevserî, s. 64; Nedvi, s. 148-149.

⁷⁰ Serahsi, Ebû Bekir Muhammed, **el-Mabsut**, 2. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ty. XXX, s. 287-304. Taş, s. 72.

⁷¹ Eserin aidiyeti hakkındaki genel bir değerlendirme için Bkz. Saffet Köse, "Fıkıh Literatürünün Tartışmalı İki Eseri: el-Mu'cemu'l-Kebîr ve el-Mehâric fi'l-Hiyel", **İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi**, sayı: 3, 2004, s. 302-310.

⁷² Şeybânî, **el-Mehâric fi'l-Hiyel**, Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1999.

⁷³ Desûkî, s. 183-184; Taş, s. 74-76; Yusuf Şevki Yavuz, **el-Akîdetü's-Şeybânîyye**, DİA, II, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, s. 258.

2.2.2.8 Türkiye’de İmâm Muhammed b. Hasan b. eş-Şeybânî Üzerine Yapılan Çalışmalar

İmâm Muhammed’in büyük bir fakih olmasından ötürü kendi döneminden itibaren günümüze kadar birçok araştırmacı dikkatlerini onun üzerine yoğunlaştırmıştır. Onun görüşleri, düşünce dünyamızda birçok etki bırakmış ve meselelerin anlaşılmasında ciddi temellendirmelere ihtiyaç duyanlara da kaynaklık etmiştir. İslâm dünyasında da kendisi birçok araştırmalara⁷⁴ konu edilmesine rağmen biz bu başlığı sadece Türkiye’de yapılan akademik çalışmalarla sınırlı tuttuk. İmâm Muhammed’in birçok görüşü ele alınarak çok yönlü akademik tezler yapılmış, eserler neşredilmiş, sempozyumlarda ve bilimsel dergilerde hakkında birçok makale kaleme alınmıştır. Bu çalışmaları kitap ve makaleler şeklinde şöyle sıralayabiliriz:

Gıyasettin Arslan, Muhammed eş-Şeybânî’nin Kur’ân’ı Yorum Metodu: Tefsir alanına dair bir inceleme olan bu eser iki ana bölümden meydana gelmektedir. İlk bölümde İmâm Muhammed’in hayatı, ilmî faaliyetleri, eserleri ve yaşadığı dönemin sosyal ve siyasal yapısını ele alınmaktadır. İmâm Muhammed’in hicri ikinci asırda yaşamış olmasından dolayı dönem olarak kendisi ve ilim çevreleri yoğun bir tefsir faaliyeti içerisinde bulunmuşlardır. İmâm Muhammed’in tefsir okumalarında izlediği metot ve kabul ettiği esasları tespit etmeyi amaçlayan eser ikinci bölümde bu başlık altında düzenlenmiştir. Eserde, İmâm Muhammed’in tefsir anlayışı detaylı bir şekilde incelenmeye çalışılmış ve ilgili araştırmacılara önemli bilgiler verilmiştir.⁷⁵

Mehmet Boynukalın, İmâm Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî’nin Kitâbü’l-Asl Adlı Eserinin Tanıtımı ve Fıkıh Usûlü Açısından Tahlili : İmâm Muhammed’in en kapsamlı eseri olan el-Asl’ın ciddi bir tahlile tabi tutulduğu bu çalışma giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde İmâm Muhammed’in hayatı ve eserleri özetle verilmiştir. Birinci bölümde ise Kitâbü’l-Asl’ın tanıtımı yapılmış, eserin telif edilme tarihi ve mevcut nüshaların birbirleriyle mukayese edilerek eseri günümüze ulaştıran râviler hakkında bilgiler verilmiştir. Eser’in telifinde izlenen metot ve yöntem hakkında da bilgiler veren yazar, eser üzerinde yapılan şerh, muhtasar çalışmaları ve tahkikleri yapılan neşriyatı hakkında malumatlar vermektedir. Ayrıca yazar eserin bugün elimizde

⁷⁴ İmâm Muhammed hakkında yapılan çalışmalar hakkında detaylı bilgi için bkz: Aydın Taş, ‘‘Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî’nin Hukuk Anlayışı’’, **Doktora Tezi**, EÜSBE, Kayseri, 2003, s. 5-10.

⁷⁵ Gıyasettin Arslan, **Muhammed Eş-Şeybânî’nin Kur’ân’ı Yorum Metodu**, Ankara: İlahiyat Yayınları, 2004.

bulunan matbu kısmının değerlendirmesini yapmış ve mevcut bulunan el yazmaları hakkında da detaylı bilgiler vermiştir. İkinci bölümde ise yazar, eserin fıkıh metodolojisi açısından geniş bir tahlilini yapmıştır. Deliller, hüküm çıkarma yöntemleri, hükme ait konular ve içtihat başlıkları altında genel Usul sistematığı içerisinde İmâm Muhammed'in metodolojisini ifade etmeye çalışmıştır.⁷⁶

Aydın Taş, Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî'nin Hukuk Anlayışı: Aydın Taş tarafından 2003 yılında yapılan bu doktora tezi çalışması, alanında derli toplu olarak Türkiye'de yapılan kapsamlı araştırmalardan bir tanesidir. Çalışma, giriş ve dört ana bölümden meydana gelmiştir. İlk bölümde İmâm Muhammed'in biyografisi ele alınmış ve eserleri hakkında bilgiler verilmiştir. İmâm Muhammed'in fıkhi meseleleri çözümlemede başvurduğu kaynakları açıklamaya çalışan ikinci bölümde ise deliller konusu işlenmiş ve İmâm Muhammed'in hangi delile ne denli önem verdiği ve bu çözümlemelerde önceliklerinin neler olduğu açıklanmaya çalışılmıştır.

Yazar tarafından ortaya konulan metodoloji, İmâm Muhammed'in eserlerine dayanarak dile getirilmiş ve İmâm Muhammed'e ait usul ve esaslar pratik uygulamaları dikkate alınarak değerlendirilmiştir. Yazar kendi dönemine kadar İmâm Muhammed'in salt eserlerine dayanarak usul anlayışının ortaya konulmadığı dile getirerek kendisi tarafından bu açığın kapatıldığını ifade etmiştir. Çalışmanın üçüncü bölümünde ise İmâm Muhammed'in içtihat anlayışı, içtihat hakkındaki yaklaşımları ve değerlendirmeleri, ictihada konu olabilecek hususları ve tercih sebeplerini veya reddetme kriterlerini ifade etmiştir. Son bölümde ise yazar, İmâm Muhammed'in mensup olduğu ekolün çizgisi hakkında bilgilere verilmiş ve fıkhi ihtilafın ekol içerisindeki nedenleri tespit edilmeye çalışılmıştır.⁷⁷

Mehmet Özşenel, İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları, Şeybânî Örneği: Yazar İslâm Hukuk tarihine ışık tutacak aynı zamanda da hadis tarihi açısından da ele alındığında araştırmacılara kaynaklık edip yol gösterecek bir çalışma ortaya koymaya çalışmıştır. Eserde, İlk dönem muhaddis ve fakih kimliğini taşıyan âlimlerin hadis ve fıkıh konularına yaklaşımları ele alınmış ve bu konuda ortaya çıkan problemlere cevap aranmaya çalışılmıştır. Yazar, muhaddisler ile fakihler arasındaki tearuzun sebeplerini birçok örnek eşliğinde incelemiş, sebeplerini analiz etmiş ve sonra da bu konuların

⁷⁶ Boynukalın, s. 4-279.

⁷⁷ Taş, s. 2-186.

tearuz sayılmayıp alimlerin elindeki materyallere rivâyet kültürü ve fıkıh usûlü açısından ele alınan yaklaşımlar neticesinde ortaya çıkan doğal ihtilaflar olduğunu dile getirmiştir.⁷⁸

*Hasan Güçlü, Şeybânî'nin el-Asl İsimli Eserinin "Kitâbü'l-buyu' ve's-Selem" Bölümünde İstihsan Metodunun Uygulanışı: Yazar tarafından doktora tezi olarak hazırlanan bu çalışma, İmâm Muhammed'in istihsan metodunu nasıl uyguladığını tespit etmek için belirli bir eser çerçevesinde ele alınarak hazırlanmıştır. Giriş bölümünde İmâm Muhammed'in hayatı, eserleri ve tez konusunda incelenen eseri olan Kitâbü'l-Asl hakkında bilgiler verilmiştir. İmâm Muhammed'in istihsan metodunu kullanırken Selem ve Bey' akitleri bu metod için arka plan oluşturduğundan yazar tarafından ayrı bir kısımda incelenerek özel bir bölüm oluşturulmuştur. İmâm Muhammed'in istihsan metoduna başvurmasındaki sebepleri, hikmetleri ve illetleri tespit etmeyi amaçlayan bu bölümde, birçok örnek uygulama ve fetva eşliğinde açıklamalar yapılmıştır. Son bölümde ise yazar, İmâm Muhammed'in kıyas ve istihsan örneklerini sunarak meselenin gayesinin anlaşılmasını amaçlamış ve hangi tür meselelerde bu metodun uygulandığını göstermeye çalışmıştır.*⁷⁹

Buraya kadar olan eserler kitap halinde neşredilmiş olup İmâm Muhammed'in fikir dünyasını ortaya koymaya namzet çalışmalardır. Bundan sonra ifade edeceğimiz İmâm Muhammed'e ait tespit ettiğimiz çalışmalar ise tez, makale, bildiri ve tanıtım türünden yapılan çalışmalardır. Çalışmamızın bu kısmında yapılan çalışmaların sadece isimlerini belirtmekle yetineceğiz.

Abdülkadir Karahan, 1200. Ölüm Yıldönümünde İslâm'ın Büyük Hukuk ve Din Bilgini Şeybânî.⁸⁰

Ahmet Duran, İmâm Muhammed eş-Şeybânî'nin Hayatı ve Hanefî Fıkıhının Tedvînindeki Yeri.⁸¹

⁷⁸ Mehmet Özşenel, **İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları Şeybânî Örneği**, İstanbul: M.Ü.İ.F.V. Yayınları, 2015, s. 8-254.

⁷⁹ Hasan Güçlü, **Şeybânî'nin el-Asl İsimli Eserinin "Kitâbü'l-Buyu' ve's-Selem" Bölümünde İstihsan Metodunun Uygulanışı**, **Doktora Tezi**, SAÜ SBE, , Sakarya, 2013, s. 4-126.

⁸⁰ Abdülkadir Karahan, "1200. Ölüm Yıldönümünde İslâm'ın Büyük Hukuk ve Din Bilgini Şeybânî", **İslâm Medeniyeti**, cilt: II, sayı: 20, 1969, s. 40-41.

⁸¹ Ahmet Duran, "İmâm Muhammed eş-Şeybânî'nin Hayatı ve Hanefî Fıkıhının Tedvînindeki Yeri", **İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi**, sayı: 9, 2007, s. 171-198.

Bekir Sadak, İmâm Muhammed eş-Şeybânî.⁸²

Hamzah, al-Bakri İmâm Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî ile İmâm Şafii Arasındaki Tartışmalar.⁸³

Hans Kruse, İslâm Devletler Hukukunun Ortaya Çıkışı (Müslümanların Hugo Grotius'u Muhammed eş-Şeybânî).⁸⁴

Hasan Ali Görgülü, İmâm Muhammed eş-Şeybânî'nin "Kitâbu'l-Kesb'i ve Kazanç Hakkındaki Görüşleri"⁸⁵

M. Rahmi Telkenaroğlu, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö.189/804) ve Hugo Grotius'un (ö.1583-1645) Devletler Hukukuna Etkileri (Mukayeseli Bir Çalışma).⁸⁶

Mehmet Özşenel, İmâm Muhammed Şeybânî'nin İçtihat Usûlünde Sünnetin Konumu.⁸⁷
Muhammed Eroğlu, İmâm Muhammed eş-Şeybânî (ö.132/749-189/805) Nesebi, Hayatı ve İlmi.⁸⁸

Muhammed Hamidullah, Ölümünün 1200'üncü Yıldönümünde Şarhman'ın Muasırı: İmâm Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî, çeviren: Yusuf Z. Kavakçı.⁸⁹

Ömer Yılmaz, Şeybânî'nin es-Siyerü's-Sağîr'inin Tetkiki ve Eserin Telif Sonrasında Geçirdiği Merhaleler.⁹⁰

Ömer Yılmaz, Şeybânî'nin es-Siyerü's-Sağîr'inin Tetkiki ve Eserin Telif Sonrasında Geçirdiği Merhaleler.⁹¹

⁸² Bekir Sadak, "İmâm Muhammed eş-Şeybânî", **İslâm Medeniyeti**, cilt: II, sayı: 20, 1969, s. 19-23

⁸³ Hamzah al-Bakri, "İmâm Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî ile İmâm Şafii Arasındaki Tartışmalar", **Uluslararası İmâm Şafii Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, 7-9 Mayıs 2010, s. 644-684.

⁸⁴ Hans Kruse, "İslâm Devletler Hukukunun Ortaya Çıkışı (Müslümanların Hugo Grotius'u Muhammed eş-Şeybânî)", Yusuf Ziya Kavakçı (çev). **İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, cilt: IV, sayı: 3-4, 1971, s. 54-82.

⁸⁵ Hasan Ali Görgülü, "İmâm Muhammed eş-Şeybânî'nin "Kitâbu'l-Kesb'i ve Kazanç Hakkındaki Görüşleri", **İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi**, sayı: 16, *İslâm İktisadı Özel sayısı*, 2010, s. 403-432.

⁸⁶ M. Rahmi Telkenaroğlu, "Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö.189/804) ve Hugo Grotius'un (ö.1583-1645) Devletler Hukukuna Etkileri (Mukayeseli Bir Çalışma)", **İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi**, sayı: 5, 2005, s. 67-93.

⁸⁷ Mehmet Özşenel, "İmâm Muhammed Şeybânî'nin İçtihad Usûlünde Sünnetin Konumu", **Usûl: İslâm Araştırmaları**, sayı: 3, 2005, s. 91-105.

⁸⁸ Muhammed Eroğlu, "İmâm Muhammed eş-Şeybânî (ö.132/749-189/805) Nesebi, Hayatı ve İlmi", **İslâm Medeniyeti**, cilt: II, sayı: 20, 1969, s. 31-34.

⁸⁹ Muhammed Hamidullah, "Ölümünün 1200'üncü Yıldönümünde Şarhman'ın Muasırı: İmâm Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî", Yusuf Z. Kavakçı, (çev.), **İslâm Medeniyeti**, cilt: II, sayı: 20, 1969, s. 5-10.

⁹⁰ Ömer Yılmaz, "Şeybânî'nin es-Siyerü's-Sağîr'inin Tetkiki ve Eserin Telif Sonrasında Geçirdiği Merhaleler", **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, cilt: XIV, sayı: 2, 2012, s. 235-266.

Salih Tuğ, İmâm Muhammed Şeybânî ile Muâsır Avrupa'da Hukuk (M.S. VIII-IX. Asırlar).⁹²

Sami Şahin, İmâm Muhammed Şeybânî'nin Hanefî Mezhebindeki Rolü ve Eserlerinin Neşrine Olan İhtiyaç.⁹³

Sami Şahin, İmâm Muhammed Şeybânî'nin İstanbul Kütüphanelerindeki Mevcut Yazma Eserleri.⁹⁴

Sami Şahin, Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî'nin Hadis Kültüründeki Yeri.⁹⁵

⁹¹ Ömer Yılmaz, “Şeybânî'nin es-Siyerü's-Sağîr'inin Tetkiki ve Eserin Telif Sonrasında Geçirdiği Merhaleler”, **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, cilt: XIV, sayı: 2, 2012, s. 235-266.

⁹² Salih Tuğ, “İmâm Muhammed Şeybânî ile Muâsır Avrupa'da Hukuk (M.S. VIII-IX. Asırlar), **İslâm Medeniyeti**, cilt: II, sayı: 20, 1969, s. 16-18.

⁹³ Sami Şahin, “İmâm Muhammed Şeybânî'nin Hanefî Mezhebindeki Rolü ve Eserlerinin Neşrine Olan İhtiyaç”, **Dinî Araştırmalar**, cilt: VIII, sayı: 24, 2006, s. 253-272.

⁹⁴ Sami Şahin, “İmâm Muhammed Şeybânî'nin İstanbul Kütüphanelerindeki Mevcut Yazma Eserleri”, **İslâm Medeniyeti**, cilt: II, sayı: 20, 1969, s. 262-272.

⁹⁵ Sami Şahin, “Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî'nin Hadis Kültüründeki Yeri” **Doktora Tezi**, AÜ SBE, Ankara, 1999, s. 256

BÖLÜM 2: KİTÂBU'L-KESB'İN TANITIMI VE ÖNEMİ

2.1. Eserin Tanıtımı

Çalışmamızın bu kısmında Kitâbu'l-Kesb'in metnine ait problematik alanları kısaca belirtecek ve bu alanda yapılmış olan çalışmalardan hareketle konunun anlaşılması için çok fazla ayrıntıya girmeden yer yer atıflar eşliğinde açıklamalarda bulunacağız.

2.2. Eserin Telif Edilme Sebebi

İmâm Muhammed'in yaşadığı dönemde ortaya çıkan sosyal problemlere uzak kalmadığı ve daima toplumun sorunlarıyla iç içe olduğu yargısına, ortaya koymuş olduğu eserlerini incelediğimizde rahatlıkla ulaşabiliriz. İslâm Hukuk literatüründe Kesb edebiyatının oluşumunu ortaya çıkaran sebepler analiz edildiğinde, temel hareket noktasının toplumsal yapıyı ilkesel düzlemde muhafaza etmek ve ortaya çıkan sorunların çözümü için genel anlamda Kur'ân ve Sünnet ekseninde, özel anlamda ise mezhep sistemi çerçevesinde cevaplar aramak olduğu anlaşılmaktadır.

İmâm Muhammed'in yaşadığı dönemde özellikle de Emevîler dönemindeki fetih hareketlerinden sonra İslâm toplumu, yerel ve uluslararası ticaret piyasasında önemli bir yer edinmeye başlamış, farklı kültürlerle karşılaşmıştır. Bu kültürel karşılaşma neticesinde toplumlar arasında ticari hacim genişlemiş ve birçok farklı ticari uygulamalarla yeni ticari ilişkiler kurulmuştur. Bu çeşitlilik aynı zamanda yerel ve ulusal arenada birçok farklı uygulamayı da beraberinde getirdiğinden yeni sorunların ortaya çıkması kaçınılmaz bir durum olmuştur. Bu farklılık içerisinde Müslüman toplumun ticaret yapması, kazanç sağlaması, tüketim ihtiyaçlarını gidermesi ve birçok iktisadi ilişkiyi, sahip olduğu değerler manzumesine göre şekillendirmesi başta sosyal sorumluluk açısından olmak üzere piyasaya müdahil olmak fakihlerin temel görev alanını oluşturmaktaydı. İmâm Muhammed fakih olması ve kadılık görevlerinde bulunmuş olmasından dolayı toplumun yaşamış olduğu iktisadi diyebileceğimiz problemlere ilgisiz kalmamış, doğrudan bu alanı ilgilendirecek ve kendinden sonrakilere de ciddi bir miras olabilecek bu eseri telif etmiştir.

Yukarıda zikretmeye çalıştığımız sebeplerden ötürü İmâm Muhammed'in İslâm toplumundaki sosyal dönüşüm sayesinde refah düzeyinin artması, müreffeh bir yaşam

için bireylerin kazanç ile meşgul olması ve bunun da meşru bir durum olduğunu ispat etmek için bu eseri telif ettiğini düşünmekteyiz.

Kitâbu'l-Kesb'in telif edilme sebebi konusunda yapılan çalışmalarda farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Bunlardan en göze çarpanı, İmâm Muhammed'in yaşadığı dönemde Pers kültürünün sınırları dâhilinde var olan Maniheizm gibi düşünce akımlarının tesiri ile kazançla meşgul olmanın haramlığına ve çalışmanın gereksizliğine vurgu yapıp insanları bu düşünce merkezinde yönlendirmelere sevk eden bazı akımların ortaya çıkmasıdır.⁹⁶ Bunun üzerine bu durumdan rahatsız olan bazı kimseler İmâm Muhammed'e gelerek bu düşüncede olanlara karşı bir itiraz sadedinde eser telif etmesini istemişlerdir. Hatta eser hakkında yapılan bazı çalışmalarda bu akımların Kerramiyye veya Kaderiyye mezhebi olduğu dile getirilmiştir.⁹⁷ Eser üzerinde yapılan çalışmalar incelendiğinde bu iddianın kronolojik açıdan imkân dâhilinde olmadığı söylenmiştir.⁹⁸ Eserin telif edilme tarihi ile Kerramiye mezhebinin kurucusu olan Muhammed b. Kerram'ın (ö. 256/870) yaşadığı dönemler uyuşmamaktadır. Bu nedenle mezkûr olan iddia eserin müellifi tarafından dile getirilmemiştir. Zikredilen gerekçe, Serahsi'nin *el-Mesbut* adlı eseri içerisindeki Kitâbu'l-Kesb bölümünde zikrettiği bir değerlendirmedir.⁹⁹ İmâm Muhammed'in yaşadığı dönemde olmayan, Serahsi'nin yaşadığı dönemde ise bir hayli etkili olan bu düşünce akımının fikirlerinden ötürü metin içerisinde yer alan bu ifadeler Serahsi'ye aittir demek daha doğru bir yaklaşımdır.¹⁰⁰

Tüm bu değerlendirmelerden sonra yukarıda da ifade etmeye çalıştığımız gibi eserin telif sebebi, İmâm Muhammed'in sahip olduğu sosyal sorumluluk anlayışıdır. Batılı araştırmacıların, İslâm da oluşan Burjuva sınıfını meşru temellere dayandırmak adına İmâm Muhammed'in bu eseri telif ettiği anlamına varan değerlendirmeleri objektiflikten uzak olup dayanaktan yoksundur.¹⁰¹ Çünkü eser incelendiğinde,

⁹⁶ Abdullah Kahraman, "Serahsî'de Helal Kazanç Teorisi ve İktisadi Hayata Etkileri", **Uluslararası Serahsi Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, 15–17 Ekim 2010, Ankara: DİB Yayınları, 2012, s. 10.

⁹⁷ Süheyl Zekkar, "**Takdim**" (Risâletâni fi'l-Kesb içinde), Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1997, s. 21; Baktr, s. 32. Kerramiyye mezhebi ve görüşleri için Bkz: Şehristani, Muhammed b. Abdülkerim, **el-Milel ve'n-Nihal**, thk. M.Seyyid Keylâni, Beyrut: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1975, I, s. 144-154.

⁹⁸ Sabri Orman, "İslam Entelektüel Geleneğinde İktisadi Boyutun Teşekkülü, Şeybânî, Serahsî, Kitâbü'l-Kesb II", **Sabahattin Zâim Üniversitesi İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi**, 2015/2 s. 31.

⁹⁹ Kevserî, s. 44 ve s. 65; Şeybânî, *el-Kesb*, s. 69; Kahraman, s. 10. Serahsi'nin zikrettiği telif sebebi için Bkz: Serahsi, *el-Mesbut*, XXX, s. 282.

¹⁰⁰ Orman, s. 31-32.

¹⁰¹ Shelomo Dov Goitein, "The Rise of the Near-Eastern Bourgeoisie in Early Islamic Times", **Dans Cahiers d'Histoire Mondiale**, III/3, 1957, pp. 583-604, İngiliz araştırmacı Richard Steele'nin bu konudaki görüşleri için Bkz: Michael Bonner, "The Kitab al-Kasb Attributed to al-Shaybani: Poverty,

Müslüman şahsiyetin ölçülü ve itidal üzere yaşamasının gerekliliğine, kazancın amacına ve çeşitlerine sık sık vurgular yapılarak normatif tavsiyelerde bulunduğu göze çarpmaktadır.¹⁰²

2.3. Eserin Müellife Nispeti

Kitâbu'l-Kesb'in aslı tarihin yıpratıcı etkisinden kurtulamayıp günümüze ulaşamadığı için eserin nispeti konusunda tartışmaların ortaya çıkması kaçınılmaz bir durum olmuştur. Muhammed b. Sema' tarafından rivâyet edilerek elimize ulaşan bu metin İbn Sema'a'nın özeti mi yoksa İmâm Muhammed'in telif ettiği orijinal metin mi veya Serahsi tarafından şerh edilen metin mi olduğu ayırt edilemediğinden tartışılmaktadır. Çünkü Eser'in mevsukiyetine doğrudan müdahil olan üç farklı şahıs söz konusudur. Bunlar yukarıda zikrettiğimiz İmâm Muhammed, İbn Sema' ve İmâm Serahsi'dir.¹⁰³ Eser üzerinde müdahil olan şahısların birden fazla olması, eserin nispeti hususunda da tartışmalar ortaya çıkarmaktadır. Bu tartışmaların birçok yönü olmakla birlikte burada ortaya çıkan durum, eserin müşterek bir yapıya sahip olmasıdır.¹⁰⁴ Kitâbu'l-Kesb üzerinde yapılan çalışmalarda hâkim olan genel kanı, bu eserin İmâm Muhammed ve Serahsi'nin ortak çalışması olduğudur. Eser de kimin sözü nerede başlamış nerede bitmiş, kim nerede ne ilave yapmış, metinde ihtisar edilen yerler neresidir gibi soruların cevaplanması nerdeyse imkânsızdır. Çünkü geleneğimiz içerisindeki birçok alanda ve özellikle de fıkıh alanındaki temel eserlerin müellif nüshaları elimizde olmadığından daha sonraki dönemlerde bu temel metinler üzerine yapılan şerh ve ihtisarlarla birlikte eserin, şârihin çalışması üzerinden müellife nisbet edildiği bilinmektedir. İlk dönem fıkıh kaynaklarımızda görülen bu durum Kitâbu'l-Kesb için de geçerlidir.

2.4. Kitâbu'l-Kesb'in Günümüzde Mevcut Nüshaları

Eserin muhtevasını anlama faaliyeti adına yapmış olduğumuz bu çalışma da mevcut durumda elimizde var olan Kitâbu'l-Kesb'e ait matbuu nüshaları zikretmek kaçınılmaz bir durumdur. Sabri Orman, yapmış olduğu çalışmasında bu nüshaları tespit ederek zikretmiş ve nüshalar hakkında genel değerlendirmelerde bulunmuştur.¹⁰⁵ Bu

Surplus, and the Circulation of Wealth", *Journal of the American Oriental Society*, CXXI, 2001, s. 411.

¹⁰² Şeybânî, *el-Kesb*, s. 81, 84, 91 vd.

¹⁰³ Şeybânî, *el-Kesb*, s. 20-23. Ayrıca Bkz: Orman, s. 5.

¹⁰⁴ Şeybânî, *el-Kesb*, s. 21-27.

¹⁰⁵ Orman, s. 6.

çalışmadan hareketle günümüzde mevcut olan nüshalar beş tane olup bunlardan sadece bir tanesi(Süheyl Zekkâr nüshası) Türkçeye çevrilmiştir.

Bu nüshaların en başında geleni şüphesiz ki İmâm Serahsi'nin el-Mebcut adlı eseri içerisindeki Kitâbu'l-Kesb bölümüdür. Günümüzde şüphe götürmeyecek şekilde elimizde var olan Kitâbu'l-Kesb nüshası İmâm Serahsi'ye aittir. Diğer var olan tüm nüshaların bu kitap üzerinden istinsah edildiği bilinen bir gerçektir. İmâm Serahsi'nin fıkıh geleneğimiz içerisinde sahip olduğu konumdan dolayı ve en önemli eseri olan el-Mebcut içerisinde bu kitabı zikretmiş olması, eser üzerindeki birçok tartışmayı sona erdirecek mahiyettedir. Kitâbu'l-Kesb'i İmâm Muhammed'den rivâyet eden Muhammed b. Sema'a'nın Serahsi tarafından açıkça zikredilmesi de fevkalade önem arz etmektedir.¹⁰⁶ Ayrıca eser, el-Mebcut'un Türkçeye tercüme edilmesiyle içerisindeki "*Kitâbu'l-Kesb*" de tercüme edilmiş ve basılmıştır.¹⁰⁷

Serahsi nüshasından sonra Kitâbu'l-Kesb üzerine yapılan diğer bir çalışma, Muhammed Arnus nüshasıdır. Bu nüsha Kitâbu'l-Kesb üzerine yapılan ilk müstakil nüsha özelliğini taşımaktadır. Bu eser 1938 yılında "el-İktisâb fî Rızk'ıl-Mustedâb" adıyla Kâhire'de neşredilmiştir. Bu eser İmâm Muhammed'in râvisi olan Muhammed b. Sema'a'nın ihtisarı olarak sunulmuş olsa da Serahsi nüshası ile mukayese edildiğinde bazı küçük farklılıkların dışında metnin birebir aynı olduğu ifade edildiğinden Muhammed b. Sema'a'nın ihtisarı olma ihtimali çok zayıf görülmüştür.¹⁰⁸ El-Mebcut'taki nüshadan farklı olarak metin içerisinde geçen hadislerin tahriri yapılmış ve metinde geçen bazı ifadelerin açıklaması yapılarak bazı eklemelerle okuyucuya kolaylık sağlanmıştır.

Kitâbu'l-Kesb'in diğer bir nüshası da Dr. Suheyl Zekkar'a ait olup 1980 yılında Şam'da neşredilmiştir. Zekkar, 1967 yılında İstanbul III. Ahmet kütüphanesinde bu kitabın el yazma nüshasını bulmuş ve bunun el-Kesb'den farklı bir eser olduğunu düşünmüştür. Bu düşünceden dolayı kitabını farklı bir isimle yayınlamıştır. Ayrıca bu çalışmanın içinde iki adet Kesb metni mevcuttur. Bu metinlerden birisi İmâm Muhammed'e ait olup diğeri de yazar tarafından farklı bildirilse de Ebû Hamid Muhammed Gazzali'nin İhya kitabı içerisindeki Kesb bölümüdür.¹⁰⁹ Sabri Orman tarafından dile getirilen bu değerlendirme takdire şayandır. Metin olarak yukarıda da belirttiğimiz gibi tüm

¹⁰⁶ Orman, s. 7.

¹⁰⁷ Serahsi, **el-Mebcut**, Osman Gûman (çev.), İstanbul: Gümüşev, 2008, XXX, s. 320-384.

¹⁰⁸ Şeybânî, *el-Kesb*, s. 23-27; Baktır, s. 11; Orman, s. 7-8.

¹⁰⁹ Orman, s. 9-10.

nüshalar, -farklı bir metin olduğu iddia edilse de- Serahsi metninden istinsah edilmiş bir görünüm arz etmektedir. Bu nüsha üzerine yapılmış metin edisyon kritiği ve metne ait farklı değerlendirmeler de mevcuttur.¹¹⁰

Eserin Türkçe çevirisi, Mustafa Baktır tarafından 1993 yılında Dr. Suheyl Zekkar nüshası esas alınarak yapılmıştır. Bu çeviride ilk olarak İmâm Muhammed'in biyografisi verilmiş olup eserleri tanıtılmış sonrasında ise metnin tahlili yapılarak tercüme edilip okuyucuya sunulmuştur. Mustafa Baktır'ın bu tercüme çalışması (Türkiye de İslâm İktisat Kaynaklarının tespiti açısından) ciddi anlamda önem arz etmekte olup bu sahada yapılacak çalışmaların ilk nüvesini oluşturmaktadır.

Diğer bir Nüsha ise modern zamanda (ö.1997) başarılı bir şekilde yapılmış olan Abdülfettah Ebû Ğudde'ye ait nüshadır. Ğudde tarafından tahkiki yapılan bu neşrin şimdiye kadar yapılmış olan diğer nüshalardan en düzenli ve anlaşılır nüsha olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü eser içerisinde geniş bir değerlendirme bölümü yer almaktadır. Bu bölümde, eser ile ilgili problemleri hususların okuyucu için açıklığa kavuşturulması amaçlanmıştır. Metin üzerine yapılan tahkikin başarılı oluşu, metin içerisinde geçen rivâyetlerin metin ve isnad tenkidinin yapılmış olması, anlaşılmasayan yerlere yazar tarafından notlar eklenerek metnin anlaşılır kılınma çabası, bu nüshanın öne çıkan özelliklerindedir.¹¹¹ Metin içerisinde geçen rivâyetlerin Ğudde tarafından değerlendirilmesinin yapılmış olması, zayıf veya garip olarak nitelendirilmesi ise çalışmanın objektifliğine örnek gösterilebilir. Ğudde'ye göre metin içerisinde kullanılan bu zayıf rivâyetler eserin aslında olmayıp Serahsi tarafından eklenmiştir. Serahsi, hocası Helvani'nin (449/1057), eseri olan el-Kesb'den yaptığı alıntılarla bu kitaba eklemelerde bulunmuştur.¹¹² Bizde, eserin sahip olduğu bu özelliklerinden dolayı çalışmamıza kaynaklık edecek metin tercihini Ğudde nüshası yönünde kullandık.

Son olarak piyasada bulunan nüsha, *Merkezu'd-Dirâsâti'l-Fıkhiyye ve'l-İktisâdiyye* isminde kolektif bir çalışma ürünü olup özgünlüğü bir hayli tartışmalıdır. Sabri

¹¹⁰ Şeybânî, *el-Kesb*, s. 23-24; Orman, s. 8-9.

¹¹¹ Orman, s. 11-12.

¹¹² Şeybânî, *el-Kesb*, s. 69.

Orman'ın yaptığı değerlendirmeye göre eser, Ğudde nüshasından karıştırılarak alıntılanmış ve özgün(!) bir çalışma olarak sunulmuştur.¹¹³

Tüm bu nüshaların mahiyetini kısaca belirttikten sonra şunu söylemek mümkündür: İmâm Muhammed'e nispet edilen Kitâbu'l-Kesb tüm olumsuz yönleriyle birlikte ele alınsa dahi eserin mevsukiyeti konusundaki olumsuz yaklaşımları çürütür mahiyette birçok araştırmacı tarafından eser üzerine ciddi çalışmalar yapılmıştır. Kolektif bir çalışma ürünü olan(İmâm Muhammed, Muhammed b. Sem'a ve İmam Serahsi) bu eser üzerine yapılan tüm çalışmalar eserin varlığına delalet etmekte ve onun sahip olduğu öneme dikkat çekmektedir.

2.4. Eserin İslâm İktisat Düşüncesindeki Yeri

Modern İktisat düşüncesinin 16. yy' da sistemleşmeye başladığı bilinen bir gerçeklik olmakla birlikte bu alana dair birçok fikir ve düşünce çok daha önceleri ortaya konmuş ve insanlık tarihinde yerini almıştır. Doğrudan ekonomi bilimiyle alakalı uzman olmayan fakat dolaylı yollardan bu mefkûrenin oluşumuna katkı sağlayacak birçok fakih, müfessir, muhaddis, tarihçi, felsefeci, kelamcı geleneğimiz içerisinde bulunmaktadır. Bu öncü isimler sayesinde medeniyetimize ait birçok disiplinin kendilerinden sonra gelen âlimlerce aşama aşama geliştirildiği bilinmektedir. Bu isimlerin en göze çarpanlarından biriside şüphesiz ki İmâm Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'dir.

İmâm Muhammed b. Hasan b. eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) mefkûre dünyamıza öncülük etmiş isimlerin en önemlilerinden birisi olduğundan hareketle İmâm Muhammed'in, sahip olduğu güçlü bir gelenek alt yapısı sayesinde, toplumun ihtiyaçlarına cevap vermekten asla uzak kalmadığı, ilgili olduğu alanlara ait görüşlerini beyan etmekten de asla çekinmediği söylenebilir. Eserlerini incelediğimizde Hukuk başta olmak üzere, Hadis, Tefsir, Kelam, İktisat ve Uluslararası İlişkiler gibi sosyal bilimler sahasında özgün eserler ortaya koymuş, kendisinden sonra gelen nesillere güçlü bir ilmi miras bırakmıştır. İktisat alanına dair özgün bir eseri olan ve ölmeden az bir zaman önce telif ettiği el- İktisâb fî Rızkî'l Mustedâb (Kitâbu'l-Kesb) adlı eserin, iktisadi düşünce açısından son derece önemli bir kaynak eser olduğu ve bu alana dair en orijinal metin

¹¹³ Bu eserin karşılaştırmalı bir mukayesesi için Bkz: Şeybânî, el-Kesb, s. 25; Komisyon, **el-Kesb**, Riyad: Merkez'ud-Dirâsâti'l-Fıkhîyye ve'l-İktisâdiyye, (MDFİ), 2006, s. 150. Ayrıca mezkur eserin ayrıntılı bir değerlendirmesi için Bkz: Orman, s. 12.

olma özelliğine sahip olduğunu düşünmekteyiz. Aynı zamanda Mikro iktisat konularının ifade edildiği bu eser, İslâm iktisat düşüncesinin temel dayanaklarından biri olma özelliğini taşımaktadır. Eserin iktisadi düşünceye katkısı dördüncü bölümde daha ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

2.5. Eserin İslâm Hukukundaki Yeri

Müslüman toplumun çalışıp kazanç sağlama ile ilgili meseleleri İslâm'ın temel kaynaklarında önemle vurgulanmış bu sebeple de birçok fakih tarafından hassasiyetle ilgilenilen bir konu olmuştur. Bunun sonucunda Kesb konusunda görüşler ortaya konmuş ve bu alana dair müstakil eserler neşredilmeye başlanmıştır. Böylece Fıkıh literatüründe Kesb alanına dair çalışmaların temeli atılmıştır. Bunun ilk örneğini çalışmamızın konusu olan İmâm Muhammed'e ait Kitâbu'l-Kesb adlı eserde görmekteyiz. Bu konuda müstakil bir eser yazan ilk fakih, İmâm Muhammed'dir. İmâm Muhammed'den sonra da gerek müstakil anlam da gerekse fıkıh kitapları içerisinde bölümler oluşturmak suretiyle fakihler tarafından Kesb konusuna büyük önem verilmiştir.¹¹⁴ Çalışmamız içerisinde böyle bir başlık açmamızın amacı, hem İslâm İktisadi düşüncesinin fıkıh ile ilgili sıkı ilişkisini hem de İmâm Muhammed'in fıkıh kültürümüzde sahip olduğu büyük otoriter konumunu gündeme getirmektir.

İmâm Muhammed'in gerek yaşadığı dönem de gerekse günümüzde otoriter bir fakih olmasından dolayı eserlerinin fıkıh geleneğimize katkısı tartışılmazdır. Özellikle Hanefî mezhebi bağlamında değerlendirildiğinde mezhebin görüşleri İmâm Muhammed sayesinde bizlere ulaşmıştır.

Kitâbu'l-Kesb'in fıkıh mirasına doğrudan katkısı yukarıda zikrettiğimiz *Kesb* literatürünün oluşması adına atılan adımların ilki olmasıdır. Eser baştan sona muhtevası itibari ile diğer fıkıh eserleri ile mukayese edildiğinde doğrudan bir fıkıh eseri görünümünde değildir. Yer yer fıkhi görüşlere yer verilmekle birlikte daha çok tavsiye hükmünde değerlendirilebilecek bir içeriğe sahiptir. Eserin ileride de değineceğimiz üzere dağınık bir konu tasnifi vardır. Kesb'in tarifi ile başlayan konu indeksi ilim

¹¹⁴ Kesb literatürü alanında müstakil olarak eser verenler; İmâm Muhammed eş-Şeybânî (ö.189/205), *Kitâbu'l-Kesb*; Muhammed b. Harb en-Nişabûrî (ö. 234/848), *et-Tekessüb*; Hâris el-Muhâsibî, Amr b. el-Câhız (ö. 255/869), *et-Tebeşuru bi't-Ticareti*; Muhammed el-Hallal(ö. 311/923), *el-Hassü'alet-Ticareti ve's-Sinâ'ati ve'l-'Ameli ve'l-İnkâru 'alâ men Yedde'ı't-Tevekküle fi Terki'l-'Amel*; Ahmed b. Nasr el-Halvânî (ö. 449/1057), *el-Kesb*; Ömer el-Hubeşî (ö. 782/1396), *el-Bereketu fi Fazli's-Sa'yi ve'l-Hareketi*. Ayrıntılı bilgi ve kitap içerisinde Kesb konusunda bölümler oluşturan müellif ve eserler için Bkz: Kahraman, s. 105-106.

öğrenmenin fazileti, infak meseleleri, dilenmenin hükmü, hangi kazanç yollarının efdal olduğu gibi karışık bir şekilde devam etmektedir. Bu veçhe ile diğer fıkıh eserlerinin sistematik yapısını bu eserde göremediğimizden doğrudan bir fıkıh eseri olarak zikretmek uygun olmayan bir değerlendirme gibi görülmektedir. İmâm Muhammed'in diğer eserlerinde karşımıza çıkan metodoloji bu eserde de göze çarpmaktadır. Şöyle ki; eserin genel metodolojik yaklaşımı, tündengelim yaklaşımıdır. İmâm Muhammed eserinde, ilk önce ilgili konuyu gündeme getirmiş, konu ile ilgili ayetleri ve Hz. Peygamberin sözlerini nakletmiş ve sonra da konu ile ilgili bulgulardan bahsederek meseleyi açıklığa kavuşturmaya çalışmıştır. Ayrıca gerçek hayattan temsili örnekler de vererek konunun anlaşılmasını hedeflemiştir. Şayet konu, tartışmalı bir mesele olursa, yazar ikna edici olması açısından sorunu önce tartışır, ardından Kuran ve Sünnetten delil çıkarır ve daha sonra da analitik düşünceyi kullanarak ortaya koyduğu delillerle bir sonuca ulaşmaya çalışmıştır. İmâm Muhammed bu metodolojiyi, eser içerisinde fıkıh konularıyla alakalı kısımlarda değil tavsiye mahiyetindeki diğer bölümlerde de sık sık zikrettiği görülmektedir.

2.6. Doğrudan Eser Üzerine Türkiye’de Yapılan Çalışmalar

Kitâbü'l-Kesb'in özel de İslâm İktisat düşüncesi genelde ise Fıkıh ile ilgisini yukarıda zikretmeye çalıştık. Eserin ifade edilmeye çalışıldığı bu önemden dolayı üzerine yapılan şerh başta olmak üzere tahkik, makale, tez gibi çalışmaları bu başlık altında tespit edebildiğimiz kadarıyla ifade etmekte yarar görüyoruz.

Eserin nüshalarını yukarıdaki bölümlerde özel bir başlıkla zikrettiğimizden burada ayrıca zikretmeye gerek duymadık. Bu başlık altında ifade edeceğimiz çalışmalar daha çok makale türündeki çalışmalardır. İSAM ilahiyat makaleleri veri tabanı başta olmak üzere kütüphanelerin elektronik ortamlarından, çeşitli dergilere ait internet veritabanlarından ulaşabildiğimiz ve tavsiyelerle elde edebildiğimiz Türkçe yayınlar şu şekildedir :

İmâm Muhammed eş-Şeybânî'nin “Kitâbu'l-Kesb'i ve Kazanç Hakkındaki Görüşleri

Hasan Ali Görgülü tarafından 2010 yılında Kitâbu'l-Kesb üzerine yapılan *İmâm Muhammed eş-Şeybânî'nin “Kitâbu'l-Kesb'i ve Kazanç Hakkındaki Görüşleri*, isimli

makalede¹¹⁵ İmâm Muhammed'in biyografisi, ilim tahsiline verdiği önem, ilmi kişiliği ve mezhep içerisindeki konumu, sorumluluk bilinci, ilim ehlinin övgüsüne mazhar olması, eserleri, Kitâbu'l-Kesb ve Serahsi şerhi, Serahsi'nin biyografisi ve eserleri, Kitâbu'l-Kesb'in yazılma nedeni ve kitap içerisinde yer alan konular başlıklar halinde ele alınmıştır. Yazar, eser içerisinde elli dört konu başlığı tespit etmiş ve gerekli görülen kısımlarını açıklayarak okuyucuya sunmuştur. Kitâbu'l-Kesb'in iki yönünün olduğuna vurgu yapan yazar, (İslâm İktisadı ve Zühd) sadece iktisat kitabı olarak öne çıkarılmasından ziyade, daha çok zühd ve takva ile ilgili bir eser olduğuna dikkat çekmektedir.¹¹⁶

Abdullah Kahraman, Serahsi'de Helal Kazanç Teorisi ve İktisadi Hayata Etkileri

Abdullah Kahraman tarafından 2010 yılında Uluslararası Serahsi Sempozyumunda sunulan *Serahsi'de Helal Kazanç Teorisi ve İktisadi Hayata Etkileri* isimli tebliğ de Kitâbu'l-Kesb tahlil edilmiş ve günümüz iktisadi hayata etkileri incelenmiştir.¹¹⁷ Yazar, Kitâbu'l-Kesb'in İslâm iktisat teorisi için ilk ve önemli bir örnek olduğuna ve çağdaş İslâm İktisat düşüncesine önemli katkısının olduğunu vurgulamıştır.¹¹⁸ Tebliğ de Kesb'in kavramsal içeriği, Kesb literatürü, fihhi hayata etkileri ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Yazar, tebliğine İmâm Muhammed'in Kitâbu'l-Kesb'i yazma sebebini ve bu konu hakkında ortaya atılan görüşleri, kitabın muhtevasını, helal kazanç teorisinin içeriği ve iktisadi hayatımıza etkilerini ve bazı tartışmalı meseleleri inceleyerek devam etmiştir. Eserin muhtevasını 19 temel başlıkta incelemiş ve helal kazanç teorisinin esaslarını 8 maddeyle sınırlamıştır. İktisadi faaliyetlerimizdeki geri kalmışlığın sebebini de tebliğinde sorgulayan yazar, bu konuda fikhin rolünün olup olmadığını geniş bir şekilde tartışmıştır.

Sabri Orman, Başlangıcından Osmanlı'ya İktisadi Düşünce Tarihinin İslami Kaynakları

İslâm iktisat düşüncesinin var olan kaynaklarının bir literatür çerçevesini çizen bu çalışma¹¹⁹, genel olarak İslâm iktisat düşüncesinin gelişimini tasavvur etmektedir. İki

¹¹⁵ Görgülü, s. 402-432.

¹¹⁶ Görgülü, s. 420.

¹¹⁷ Kahraman, s. 101-133.

¹¹⁸ Kahraman, s. 109.

¹¹⁹ Sabri Orman, "Başlangıcından Osmanlı'ya İktisadi Düşünce Tarihinin İslami Kaynakları" **Divan İlmî Araştırmalar Dergisi**, 1999/1, s. 9-47.

ana bölümden oluşan bu makale, İslam'ın ilk dönemlerinde başlayarak Osmanlı dönemine kadar ortaya konulan zihinsel üretimleri genel olarak tanıtmış ve okuyucuya bir perspektif sunması amacıyla da yer yer değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Yazar makalesinde şu serencamı dile getirmektedir. İktisadi düşünce tarihi bakımdan oldukça zengin olan bu köklü geçmişe ait eserler maalesef ki yeterince değerlendirmeye alınmamış adeta keşfedilmeyi bekleyen hazineler gibi kendilerini gün yüzüne çıkaracak ilgili araştırmacıları beklemektedir. Ortaçağ iktisadi düşüncesi genel iktisat tarihi içerisinde bir boşluk olarak durmakta ve zincirin kopuk halkasını oluşturmaktadır. Bu nedenle bu döneme ait yapılacak çalışmalar gerek genel iktisadi düşünce gerekse İslâm iktisat düşüncesi adına büyük önem arz etmektedir.¹²⁰

Yazar, kaynakların tesbiti ve düşünce yapılarının ortaya konulabilmesi için gerekli dillerin ve modern iktisadi düşüncenin bilinmesini, tarihi-kültürel yapının anlaşılması için gerekli bilgi zeminine sahip olunması gerektiğini vurgulanmış ve İslâm iktisat düşüncesinin iktisadi düşüncenin bir alt disiplini olarak ele alınmasının gerekliliğini de ayrıca ifade etmiştir.¹²¹

Çalışmada Kesb literatürü konusunda özel bir başlık açılmış ve geleneğimiz içerisindeki Kesb eserleri tanıtılmıştır. Özel olarak da İmâm Muhammed'e ait el-Kesb isimli eserin içeriği ve önemi hakkında faydalı bilgiler sunulmuştur.¹²² Türkiye'de İslâm iktisat tarihi ve kaynakları alanında yapılan tek çalışma olması nedeniyle konumuz açısından da uyumlu olduğu için çalışmamızda ciddi olarak faydalandığımız eserlerin başında gelmektedir. Yazarın Kesb ve İmâm Muhammed ile ilgili önemli diğer çalışmaları ise şunlardır.

Sabri Orman, İslâm Entelektüel Geleneğinde İktisadi Boyutun Teşekkülü: Şeybânî, Serahsi ve Kitâbu'l-Kesb I ve İslâm Entelektüel Geleneğinde İktisadi Boyutun Teşekkülü: Şeybânî, Serahsi ve Kitâbu'l-Kesb II

Sabri Orman tarafından 2015 yılı içerisinde *İslâm Entelektüel Geleneğinde İktisadi Boyutun Teşekkülü: Şeybânî, Serahsi ve Kitâbu'l-Kesb I ve II* ismiyle yayınlanan makalenin ilk yayınında Kitâbu'l-Kesb'in problematik yönleri ciddi bir incelenmeye

¹²⁰ Orman, s. 43-46.

¹²¹ Orman, s. 46-47.

¹²² Orman, s. 41.

tabi tutulmuştur.¹²³ II. yayınında ise Kitâbu'l-Kesb'in muhtevası incelenmiştir. Son dönem de Kitâbu'l- Kesb üzerine yapılan en ciddi çalışmalardan olan bu makaleler, başlangıcından günümüze kadar eser üzerindeki tartışmaları açıklığa kavuşturur mahiyettedir. Çalışmamız da sık sık atıflarda bulunduğumuz makale İslâm İktisat tarihi başta olmak üzere birçok konuya açıklık getirmektedir.

Son yıllarda Kitâbu'l-Kesb ile doğrudan alakalı olan yerli ve yabancı çalışmaların arttığı gözlemlenmektedir. Bunun sebebi İslâm iktisat düşüncesinin dünya genelinde artan İslâmi sermaye ile paralel olarak gündeme gelmesidir. İslâm iktisadı üzerine Türkiye de (konjonktürel olarak değişen siyasi atmosfere bağlı olarak) artan ilgi ve çalışmalar Kitâbu'l-Kesb gibi İslâm İktisat tarihi ve çalışmalarına olan ilgiyi de artıracaktır. Buraya kadar zikrettiğimiz çalışmalardan hariç İngilizce olarak yayınlanmış çalışmalar da mevcuttur. Bunlardan öne çıkanlar; Micheal Bonner'e ait 2001 yılında yayınlanmış *The Kitab al-Kesb Attributed to Al-Shaybani: Poverty, Surplus, And The Circulation Of Wealth* adlı makaledir.¹²⁴ Bu makalede Sabri Orman'ın çalışmasına benzer mahiyette metnin problematik yönleri ve içeriği ile ilgili önemli bilgiler verilmiştir. Diğer bir önemli çalışma ise Omer Muhammed Mustafa'ya ait olan 2011 yılında yayınlanmış *Economic Consumption Model Revisited: Infaq Based on Al-Sheybani's Levels of al-Kasb* isimli makaledir.¹²⁵ Bu makalede Şeybânî'nin infak modeli üzerinde durulmuş eserin muhtevası yazar tarafından teknik bir dil ile ifade edilmiştir.

¹²³ Orman, Sabri, *İslâm Entelektüel Geleneğinde İktisadi Boyutun Teşekkülü, Şeybânî, Serahsi, Kitâbu'l-Kesb, I ve II*, Sabahatin Zaim Üniversitesi SBE İslâm Ekonomisi ve Finansı Dergisi, 2015/1-2;. s. 1-36 ve s. 23-52.

¹²⁴ Michael Bonner, "The Kitab al-Kasb Attributed to al-Shaybani: Poverty, Surplus, and the Circulation of Wealth", *Journal of the American Oriental Society*, CXXI, 2001, s. 410-427.

¹²⁵ Omar Muhammed Mustafa, "Economic Consumption Model Revisited: Infaq Based on Al-Sheybani's Levels of al-Kasb", *Management & Accounting, Supplementary*, Issue 19, 2011, pp: 115-132.

BÖLÜM 3: KİTÂBU'L-KESB İSİMLİ ESERİN İSLÂM İKTİSAT DÜŞÜNÇESİNE KATKISI

3.1. İslâm İktisat Düşüncesinde Kazanç

3.1.1. Kazanç (Kesb ve İktisâb) Kavramının Tahlili

Kesb ve iktisâb (kazanç) kelimeleri Arapça olup (*ke-se-be*) fiilden türetilmiş mastarlardır. Kelime anlamı olarak *kesb*, “hayatın devamlılığı için çalışılarak yiyecek, giyecek, mal ve diğer türlerin kazanımı anlamına gelip rızık talep etmek” manalarına gelir. *İktisâb* kelimesi ise *kesb* ile aynı kökten türemiş olmakla birlikte lafzen aynı anlamı ifade etmektedir. Büyük dil alimi Sibeveyh (ö. 180/796)’e göre ise *kesb* toplamak anlamına gelmektedir. İbn Cinnî (ö. 392/1002) ise, güzel olan şeyleri elde etmenin *kesb* olduğunu, kötü şeyleri elde etmenin ise *iktisâb* anlamına geldiğini ifade ederek *kesb* ile *iktisâb* arasında mecazi bir ayırma gitmiştir. Söz konusu görüşünü de bu fiillerin Arap dilinde var olan “*kesebe fulânün hayran ve iktesebe fulânün şerran*” (falanca hayır elde etti ve falanca kötülük kazandı) şeklindeki kullanımlarıyla desteklemiştir.¹²⁶ Büyük dil âlimi Cürçânî (ö. 816/1413)’ye göre *kesb* kişinin faydasına katkı sağlayacak veya zararına engel olacak iştir.¹²⁷

Râgıb el-İsfahânî, *kesb*’i “faydalı olduğu düşünülen şeyi elde etme çabası” şeklinde tanımladıktan sonra kişinin kendisinin ve başkasının yararına olan şeyleri kazanmak için çalışmasına *kesb*, yalnız kendisi için faydalı olanı kazanma çabasına da *iktisâb* dendiğini belirtir.¹²⁸ İmâm Serahsî, *iktisâb* kavramını meşru sınırlar içerisinde kalarak (helal) mal elde etmek veya kazanmak olduğunu ifade etmiştir.¹²⁹ İbn Haldûn

¹²⁶ Zebîdî, Muhammed Murtazâ el-Hüseynî, **Tâcü'l-arûs Min Cevâhiri'l-Kâmûs**, (thk. Abdüsettar Ahmed Ferâc)Kuveyt, 1987, IV, s. 144. Kesb ve İktisâb kelimelerinin Kur’ân-ı Kerim de kullanımına örnek olarak, hayır kazanmanın *kesebe* fiili ile, şer kazanmanın ise *iktesebe* fiili ile kullanıldığı görülmektedir. Birbirinin yerine aynı manada kullanımları da mevcut olan bu kavramların örnekleri için Bkz: el-İsfahânî, Râgıb, **el-Müfredât**, “ksb” md. Bakara, 2/276, diğer kullanımları görmek için Bkz: En’am, 6/160, Nisâ 4/32, Leheb,111/2.

¹²⁷ el- Cürçânî, es-Serif Ali b. Muhammed, **et-Ta’rifât**, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1983, s. 184.

¹²⁸ el-İsfahânî, *el-Müfredât*, “ksb” md, Mustafa Çağırıcı, **”Kesb”**, DİA, XXV, İstanbul: TDV Yayınları, 2002, s. 302.

¹²⁹ Serahsî, *el-Mebcut*, XXX, s. 244. Eserin aslında *iktisap* kelimesi kullanılmış ve *iktisâb* kelimesinin manası da tercüme de *kazanma* olarak verildiği görülmüştür. Eser içersinde *kesb ve iktisâb* kelimelerinin tüm konularda aynı anlamda kullanıldığı zikredilmiştir. Bkz: Serahsî, *el-Mebcut*, XXX, s. 244-245 ve Serahsî, *Mebcut*, Güman, Osman (çev.), İstanbul: Gümüşev, 2011, XXX, s. 320.

(ö.808/1406), ise *kesb*'i rızık elde etmek arzusuyla kişinin çalışması olarak tanımlamıştır.¹³⁰

Modern anlamda yapılan tariflere göre *kesb* çalışma ve gayrete bağlı olarak zihni ve fiziki eylemlerin sistemli olarak ortaya konmasıdır. Bu çaba ve gayretin hedefi ise mal ve hizmet üretmektir. *Kesb* kavramı modern iktisat kavramları içerisinde günümüzde kullanılmamaktadır. *İktisat* kelimesinin yerine daha çok *ekonomi* kelimesinin kullanıldığı gibi *kesb* (*kazanç*) yerine de “üretim, gelir, fayda, etkinlik, kaynak”, vb kavramların kullanıldığı görülmektedir.¹³¹

Kesb ve İktisâb kelimelerinin Kuran'ı Kerim, Hz. Peygamberin sözleri¹³² ve kavramsal sözlükler incelendiğinde birbirlerinin yerine lafzen aynı anlamda veya farklı anlamlarda mecazen kullanıldığı anlaşılmaktadır. Sonuç olarak hayatını devam ettirmek adına kişinin faydası için çalışıp meşru veya gayri meşru yollarla kazanç sağlaması *iktisap* meşru yollarla kazanması ise *kesb* olarak değerlendirilmiştir.

3.1.2. İmâm Muhammed'in Kazanç Hakkındaki Görüşleri

İmâm Muhammed kazanç kavramını luğavi manada kullanmış olup rızık elde etmeyi istemek ve bunun için de kazanç faaliyetlerinde bulunmayı tıpkı ilim öğrenmenin farz olması gibi tüm Müslümanlara farz olduğunu ifade etmiştir.¹³³ Kazanç elde etmek için çalışıp gayret göstermenin farziyetine vurgu yapan müellif bu vurgusunu ilim öğrenmeye benzetmiş, kazanmanın meşru ve gerekli bir amel olduğuna vurgu yapmıştır. Kazanmanın fazileti ve hükmünü ifade etmek için de konu ile ilgili rivâyetleri zikretmiştir. Hatta Hz. Ömer'in çalışıp kazanç elde etmeyi cihattan üstün görmesi ile alakalı sahabe sözlerini de bu beyanda zikretmiştir.¹³⁴ Tüm bu rivâyetler incelendiğinde kişinin kazanç için çaba göstermesi erdemli bir eylem olarak telakki edilmiştir. Rızıkını temin etmek adına bu eylemin gerçekleştirilmesi aynı zamanda kişinin manevi derecesine de katkı sağlayacaktır. Kazanç elde etmeden kişinin hayatını devam ettirmesinin imkânsız olduğu ve bunun sonucunda da kulluk eylemlerinin yerine

¹³⁰ İbn Haldûn, Abdurrahman, **Mukaddime**, Beyrut: Dâru'l-Kütüb'ül-İlmiyye, 1987, s. 372.

¹³¹ Ahmet Şevki Dünya, **el-İslâm ve-Tenmiyeti'l-İktisadiyye Dirasetü'l-Mukarane, Dâru'l-Fikr'il-Arabi**, Kâhire, 1979, s. 127, Halil, Muhsin, **Fî'l-Fikri'l-İktisâd'il-Arab'il-İslâmi**, Bağdat: Dâr'uş-Şüûn'üs-Segâfet'il-Âmme, 1982, s. 123.

¹³² Konu ile ilgili Rivayetlere ve bu Rivayetlerin tahrir ve değerlendirmesi için Bkz: Şeybânî, *el-Kesb*, s. 70-71.

¹³³ Tümdengelim metodunu izleyerek görüşlerini eserinde belirten müellif, önce görüşünü belirtmiş sonra konunun desteklenmesi adına konu ile ilgili rivâyetleri zikretmiştir. Bkz: Şeybânî, *el-Kesb*, s. 71.

¹³⁴ Abdürrezzak, **Musannef**, II, 424, Beyhâki, **Şuâbu'l-İmân**, III, 297.

getirilemeyeceği ifade edilmiştir. Kazanç elde etmenin dünya ve ahiret hayatına dönük etkileri müellif tarafından eserde vurgulanmıştır.¹³⁵

İmâm Muhammed kazancı, meşru olan ve meşru olmayan şeklinde iki başlıkta ele almıştır. Ona göre, kişinin farz ibadetleri yerine getirebilmesi ve beslenmeye olan ihtiyacını karşılayabilmesi için gıdaya ihtiyacı vardır. (Çünkü kişiye, farz ibadetlerini yerine getirilebilmesi için gerekli olan şeyler de farzdır.)¹³⁶ Bu beslenmeyi sağlamak için kişi ya çalışıp kazanacak, ya zorla elde edecek ya da yağmalayacaktır.¹³⁷ Zorla elde etmek ve yağmalamak cezayı gerekli kıldığından kişinin beslenmesi için çalışıp meşru yolla kazanç sağlamaktan başka çıkar yolu yoktur.¹³⁸

Kazanç sağlamanın bireysel önemi, fazileti, hükmü, metin içerisinde doğrudan ifade edilmiştir. Buradan hareketle kazancın bireysel olması aynı zamanda toplumsal yönünü de ortaya çıkarmaktadır. Toplumunu oluşturan bireylerin kazanç sağlama faaliyetlerinin toplamı toplumsal üretim olgusunu ortaya çıkarmaktadır. Günümüz ekonomi faaliyetlerinin en önemli verilerini oluşturan toplam üretim, milli gelir, GYYİH ve GSYDH ölçekleri başka girdi ve değerlendirmelerle birlikte toplumdaki bireysel kazanç ve üretim faaliyetlerin toplamlarından meydana gelmektedir. Çünkü, bireysel kazanç tüm ekonomik sistemlerin temel verilerindedir.

İmâm Muhammed çalışarak kazanç elde etmenin Peygamberlerin ve Raşit halifelerin sünneti olduğuna değinmiştir.¹³⁹ Rızık temini adına çalışmak ve kazanç elde etmek insanlığa gönderilen peygamberlerin ortak özelliğidir. Tüm Peygamberler hayatlarını devam ettirmek için çalışıp gayret göstermiş ve bunun neticesinde kazanç elde etmişlerdir. Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamberden bize ulaşan rivayetler incelendiğinde Peygamberlerin ve sahabenin birbirinden farklı meslek dallarıyla ilgilendiği ve bu sayede kazanç elde ettikleri görülmektedir.¹⁴⁰ Burada zikretmekte fayda vardır ki bazı

¹³⁵ Şeybânî, *el-Kesb*, s. 71-73. Kur'an-ı Kerim de ibadet hayatının kişinin rızığı ile olan ilişkisi için Bkz: Cuma Süresi, 67/10.

¹³⁶ Şeybânî, *el-Kesb*, s. 74.

¹³⁷ Bu kazanç sağlama faaliyetleri eser de sırasıyla *iktisâb*, *teğâlüb* ve *intihâb* olarak kullanılmıştır. Bkz: Şeybânî, *el-Kesb*, s. 73.

¹³⁸ İbadet hayatın ve *Kesb* ile olan ilişkisinin ayrıntılı değerlendirmesi için Bkz: Orman, s. 27-29.

¹³⁹ Şeybânî, *el-Kesb*, s. 74, Serahsi, *el-Mebsût*, XXX, s.248.

¹⁴⁰ Hz. Peygamberlerin mesleki faaliyetleri olarak; Hz. Adem'in tarım ile uğraşıp elde ettiği ürünlerden ekmek pişirip yediği, Hz. Nuh ve Hz. Zekeriya'nın marangozluk yaparak ağaç işleri ile uğraştığı, Hz. İdris'in terzilik, Hz. İbrahim'in kumaşçılık yaparak tekstil alanıyla ilgilendikleri, Hz. Dâvut'un zırh yaparak demircilik ile uğraştığı, Hz. Süleyman'ın sepet üreterek kazancını sağladığı, Hz. İsa'nın annesinin getirdiği ipleri eğerek geçimini sürdürdüğü, Hz. Muhammed'in de çobanlık, ziraat ve ticaret

iktisadi düşünce sistemlerinde¹⁴¹ savunulan bir kısım mesleki faaliyetlerin üstün olduğu iddiası, İmâm Muhammed'in iktisadi düşüncesinde yoktur. Çünkü o, insanların mesleki faaliyetleri arasında herhangi bir üstünlüğün olmadığı görüşünü Peygamberlerin birbirinden farklı mesleki faaliyetlerini örnek göstererek ortaya koymuştur. Bu konuyu ileriki bölümlerde daha ayrıntılı bir şekilde ele alacağız. İmâm Muhammed kazanç hakkındaki görüşlerine kazancın çeşitleri ve hükmünü açıklayarak devam etmektedir.

3.1.3. İmâm Muhammed'e Göre Kazancın Çeşitleri ve Elde Etme Yolları

İmâm Muhammed'e göre kazanç kişinin faydasına veya zararına olmak bakımından iki çeşittir. Kişinin faydasına olan kazancı meşru yolla elde etmesi onun için mübah¹⁴² hükmündedir. Burada ki “*ibaha*”dan kasıt ihtiyacı olan rızkı temin etme faaliyetinin meşruiyeti ile ilgilidir. Kişinin hayatını devam ettirmek adına asgari oranda kazanç elde etmesinin farz olduğuna dair görüşlere yukarıdaki bölümde değinmiştik.

Eser içerisinde kazanç ile ilgili üç farklı görüş ortaya konmuştur. Bu görüş sahipleri; *fakihler*, *tasavvuf*¹⁴³ ve *tekaşşûf*¹⁴⁴ ehli kimseler ile *Kerrâmiyye*¹⁴⁵ mezhebine mensup kişilerdir. Bu görüşleri ifade etmek gerekirse fakihler, meşru yolla kazanç elde etmenin mübah, kişiyi hayatta tutacak kadar kazanç sağlamanın ise farz olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁴⁶ Kazanç kavramını farklı şekilde anlayan bazı Tasavvuf ve Tekaşşûf ehlinin görüşü ise birbirine benzer mahiyettedir. Onların, çalışıp kazanç sağlama

alanlarıyla uğraşarak geçimini temin ettiği Kitâbu'l-Kesb de ayet ve hadisler örnek verilerek zikredilmiştir. Ayrıca Raşit Halifelerin meslekleri ile de ilgili bilgiler zikredilmektedir. Hz. Ebû Bekir'in kumaş tüccarı, Hz. Ömer'in dericilik yaptığı, Hz. Osman'ın zâhirecilik yaptığı, Hz. Ali'nin işçilik yaparak rızkı temin ettiği ifade edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz: Şeybânî, *el-Kesb*, s. 74-80; Serahsi, *el-Mebsût*, XXX, s. 248.

¹⁴¹ Fizyokratlar ve Merkantilistler bu iktisadi düşünce akımlarına örnek olarak zikredilebilir.

¹⁴² Mübah, fıkıh usûlünde yapılmasına müsaade edilmiş, izin verilmiş anlamındadır. Ayrıntılı bilgi için Bkz: İbrahim Kafi Dönmez, “**mubah**” DİA, XXX, İstanbul: TDV Yayınları, s. 345.

¹⁴³ Mustafa Baktır eserin tercümesinde, Tasavvuf ehli ile ilgili kimlerin kast edildiğine dair şu bilgileri vermektedir. “*Tasavvuf ehlinin kabukta kalmış olanlarının cahillerinden ve ahmaklarından bir topluluk*” Bkz: Baktır, s. 45. Osman Güman ise yaptığı tercümede bu gruba, “*Bazı softalar*” demiştir. (Serahsi, **el-Mebsut**, Osman, Güman (çev.), XXX, s. 324). Görgülü, makalesinde bu grup ile ilgili “*Tasavvuf ehlinin ahmakları (kitapta geçen ifadedir) yani anlayışı kıt olanları/bönleri*” değerlendirmesini yapmıştır. Bkz: Görgülü, s. 422. Burada *ahmak* ifadesi, metne bağlı kalmak adına yazar tarafından kullanılmıştır. Metin içerisinde “*hamgâ ehli't-tasavvuf*” tasavvuf ehlinin ahmakları, bönleri, şeklinde tercüme edilebilecek bir izafet terkibi kullanılmıştır. Bkz: Şeybânî, *el-Kesb*, s. 81.

¹⁴⁴ Tekassuf ehli zühd ve takva dairesi içerisinde olup dünyaya önem vermeyen kimselere verilen bir isimdir. *Kemer sıkan, az ile yetinen* anlamlarına gelmektedir. Burada kast edilen grup ise Tekaşşuf ehlinin zühd, takva, vera', tevekkül gibi esaslarını yanlış anlayıp yorumlayan kimselerdir..

¹⁴⁵ Burada Kerrâmiyye mezhebine ait görüşün zikredilmesi metnin bu kısmının İmâm Serahsi tarafından esere eklendiğine ayrı bir kanıt olarak zikredilebilir. Kronolojik olarak İmâm Muhammed döneminde olmayan bu mezhebi teşekkül Serahsi döneminde mevcuttur. Bkz: Orman, (15 numaralı dip not) s. 30.

¹⁴⁶ Şeybânî, *el-Kesb*, s. 81.

faaliyetine *zarûriyyet*¹⁴⁷ prensibinden hareketle yaklaşmış oldukları görülür. Hayatta kalacak kadar çalışıp kazanmanın mubah, bunun ötesinde bir kazanç sağlama faaliyetinin ise haram olduğunu söylemişlerdir.¹⁴⁸ Kerrâmiye mensupları ise, kazanç sağlamanın ruhsat yoluyla mubah olacağını savunmuştur. Kazanç sağlamak ya her zaman farz olur ya da bazı zamanlar farz olur. Birinci önerme, kişinin bu farzı yerine getirirken diğer farzları yerine getiremeyeceğinden geçersizdir. İkinci önerme ise, belirli zamanda farz olan bir şeyin namaz ve oruç gibi bir zamana bağlı olması gerekir. Kazancın bir zamana bağlı kılınması hakkında delil gelmediğinden ikinci önerme de geçersizdir. Bu düşüncelerine gerekçe olarak öne sürdükleri temel argüman ise, kazanç elde etmek için çalışmanın kişiyi tevekkülden uzaklaştıracağıdır. Bu düşüncelerini Kur'ân-ı Kerim'den ayetler, Hz. Peygamberin sözleri ve diğer tarihi rivayetlerle desteklemeye çalışmışlardır.¹⁴⁹

Bahsedilen bir kısım Tasavvuf ve Tekaşşûf ehli, zuhd, takva, vera' ve tevekkul kavramlarını yanlış anlamalarından dolayı *ibaha* olan alanı daraltıp helal olan bir durumu kendilerine bazı gerekçelerle haram kılmışlardır. Serahsi, gerçek anlamda tevekkülün kazanç elde etmeyi terk etmekte olduğunu iddia eden kimsenin dine aykırı düşeceğini ifade etmiştir.¹⁵⁰ Serahsi aynı zamanda bu mensupların delillerini zikretmiş ve hepsini çürütür mahiyette değerlendirmeye tabii tutarak şu ifadeleri kullanmıştır:

“Hayret edilmesi gerekir ki; çalışıp kazanmanın haram olduğunu söyleyenler, kazançlarını el emeği ve ticaretle elde eden kişilerin elde etmiş oldukları nimetlerden kendilerine ikram edildiği zaman yemekten geri durmazlar. Şayet kazanç sağlamak haram olsa idi, çalışıp kazananların malını yemek de haram olurdu!”¹⁵¹

İmâm Muhammed, kişinin ihtiyacı olan miktarı elde ettikten sonra kazanç faaliyetlerinde bulunup bulunmaması konusunda fakihlerin görüşünü zikretmiştir. Bazı fakihlerin kişinin kazanç faaliyetlerine devam etmesine, bazı fakihlerin de kişinin ibadete yönelmesi gerektiğine dair görüşlerini ifade etmiştir. Bu görüşlerden sonra Hanefî fakihlerin kazanç sağlamaya devam etme hususundaki görüşü kabullenen

¹⁴⁷ Burada *zarûriyyet* anlayışlarını şu şekilde ifade etmişlerdir. Onlara göre kazanç elde etmek için çalışmak, ancak ölü eti yemenin mubah olduğu zaruret durumunda helâl olur, bunun dışında ise haramdır. Bkz: Görgülü, s. 422.

¹⁴⁸ Şeybânî, *el-Kesb*, s. 81-82.

¹⁴⁹ Serahsi, *el-Mebsût*, XXX, s. 247-250; Şeybânî, *el-Kesb*, s.81-85.

¹⁵⁰ Serahsi, *el-Mebsût*, XXX, s. 249.

¹⁵¹ Serahsi, *el-Mebsût*, XXX, s. 250.

müellif, kazanç elde etmenin toplumsal faydasına, ibadetin ise bireysel faydasına vurgu yaparak görüşünü gerekçelendirir. Çünkü genel olan özel olana tercih edilir ki bu erdemli bir davranış örneğidir. Hz. Peygamber'in “*İnsanların en hayırlısı İnsanlara faydalı olandır*”¹⁵² sözüyle de bu görüşünü destekler.¹⁵³

İmâm Muhammed'in bu hususta itidalli bir yaklaşımı benimseyerek normatif bir yaklaşım sergilediği söylenilebilir. Kişi hem kazancını hayatı boyunca devam ettirmeli hem de ibadet hayatını aksatmamalıdır. Dünya ve ahiret dengesini kaybetmeden kişinin kazanç faaliyetlerinde bulunmasında bir sakıncanın olmadığı anlatılmak istenmiştir.

3.1.4. İmâm Muhammed'e Göre Üretim Faktörlerinin Derecelendirilmesi

Günümüz iktisadi düşünce sisteminde üretim faktörleri olarak adlandırılan kazanç elde etme yolları tabiat, emek, sermaye ve teşebbüstür. İmâm Muhammed ise üretim faaliyetlerini ticaret, ziraat, sanayi ve icâre¹⁵⁴ olarak sınıflandırmıştır.¹⁵⁵ Bu sınıflandırma özel bir sınıflandırma olmayıp İmâm Muhammed'in yaşadığı dönemde insanların uğraştıkları ekonomik faaliyetlerdir.

İmâm Muhammed'in bu şekilde bir sınıflandırmada bulunması iktisat tarihi açısından önemli bir veridir. Günümüzden 1200 yıl öncesine dayanan bu bilgi önceki toplumlarda iktisat sistemlerinin var olduğuna kanıt olarak gösterilebilir. Modern iktisadi düşünceye kaynaklık edecek bu verilerin tespit edilip değerlendirilmesi adına ortaya konması, çalışmamızın ana hedeflerinden birisi olduğundan biraz daha ayrıntılı bir şekilde ele almak istiyoruz. Şöyle ki:

Modern iktisadi düşünceye göre üretim vasıtaları; tabiat, emek, sermaye ve teşebbüs olmak üzere dördtür. Bunlardan emeğin gelirin ücret, sermayenin gelirin faiz, toprak veya mülk sahibinin gelirin kira (rant), müteşebbisin muhtemel gelirin de temettü kâr adı verilir.¹⁵⁶ Kazanç ise tüm bunların bileşenlerinden oluşan girift bir kavramdır. İmâm Muhammed, kazanç konusunu yukarıdaki gibi üretim faktörlerini de içerisinde barındıracak şekilde ticaret, tarım, zanaat ve kiralama olarak dört kategoride

¹⁵² Ebû Abdullah el-Kuzâî, **Müsnedî's-Şühâb** thk. Abdülmecit es-Selefi, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986, II/223.

¹⁵³ Şeybânî, *el-Kesb*, s. 101-102.

¹⁵⁴ İslâm Hukukunda menfaatin ücret karşılığında satın alınması anlamına gelen icâre günümüzde kiralama, iş ve hizmet alımı sözleşmelerine tekabül eden bir akit türüdür. Ayrıntılı bilgi için Bkz: Ali Bardakoğlu, “**İcâre**” DİA, XXI, İstanbul: TDV Yayınları, s. 379.

¹⁵⁵ Şeybânî, *el-Kesb*, s.140.

¹⁵⁶ Feridun Ergin, **Ak İktisat Ansiklopedisi**, İstanbul: Ak Yayınları, 1971, s. 372.

incelemiştir.¹⁵⁷ Bunlar aynı zamanda kazanç kaynaklarıdır.

Eser içerisinde üretim faktörlerinin tercihi konusunda yapılan tartışmaların var olması dikkat çeken bir durumdur. Ticaret ve ziraat odaklı olan bu tartışma metin içerisinde geniş bir şekilde ele alınır. Hangi üretim aktivitesinin daha tercih edilebilir olduğuna dair görüşler ve bu görüşlere dayanıklık eden rivayetler de tek tek zikredilir. Burada bu tartışmaların “ne olduğu”ndan daha çok “neden bu tartışmaların ortaya çıktığı” sorusu tarafımızdan daha önemli görülmektedir.

İmâm Muhammed’in yaşadığı dönemi göz önünde bulundurarak meseleyi değerlendirmek daha sağlıklı bir yaklaşım olacaktır. Tarihi ve sosyolojik alt yapıyı ele almadan bir meselenin değerlendirilmesi konuya yüzeysel bakmaktan öteye geçemeyecektir. İmâm Muhammed’in kendi döneminde ortaya çıkan bu ve bundan önce değindiğimiz kazanç sağlama faaliyetleri hakkındaki tartışmaların alt yapısına şu şekilde bakılabilir:

Toplumda yaşanan refah seviyesindeki değişiklik bir kısım insanları memnun ederken bir kısım insanları da rahatsız etmiştir. Kazanç sağlama adına insanların faaliyette bulunması sonucunda dini vecibelerin aksatılması, zühd ve vera’ kavramlarının yanlış anlaşılıp yorumlanması sonucu ortaya çıkan endişeler, bir kısım insanların gelir seviyesinin artması ve bir kısmının da artmaması sonucu oluşan toplumsal seviye farklılıkları bu tartışmaların temel sebepleri arasında zikredilebilir. Bu tartışmaların kazanç faaliyeti ve bu faaliyetin çeşitleri etrafında olduğundan eser içerisinde;

Zenginlik mi üstün yoksa fakirlik mi? Zenginin şükr etmesi mi evlâdır yoksa fakirin sabr etmesi mi? Ticaret mi yapılmalı yoksa ziraat mı? Ziraat övülen yahut yerilen bir kazanç faaliyeti mi? Kazanç elde etmenin sınırları belirli mi ? gibi birçok tartışma metin içerisinde ele alınmıştır.

Zamanının şartlarına göre düşündüğümüzde geçerli olan en etkili kazanç kaynağını ticaret olarak gören İmâm Muhammed, ticareti diğer geçim kaynaklarına nazaran daha geçerli ve faziletli görmüştür.¹⁵⁸ Bunun sebebi şüphesiz ki ayet ve hadis metinlerinde ticarete yapılan vurgu ve övgüdür. Kitâbu’l-Kesb içerisinde fakihlerimizin çoğunun,

¹⁵⁷ Şeybânî, *el-Kesb*, s. 140.

¹⁵⁸ Şeybânî, *el-Kesb*, s. 147.

toplumsal fayda ve değer üretme konusunda ziraatın ticaretten üstün olduğunu kabul ettiklerine dair ifadeleri yer almaktadır.¹⁵⁹ Ziraat ile uğraşmanın yerildiğine dair görüşler de ortaya konmuş ve bu konuda ziraati öven ve yeren rivayetler birlikte zikredilmiştir.¹⁶⁰ Ziraat ile uğraşmanın yerildiğine dair gelen rivayetler illeti¹⁶¹ veya sebab-i vurûdü¹⁶² bakımından değerlendirildiğinde daha sağlıklı anlaşılacağı düşünülmektedir. Ziraatın mutlak olarak yerilmediği, cihad gibi dini vecibelerden alıkoyan faaliyetlerin yerildiği ifade edilmektedir. Salt olarak yerilmesinin imkân dâhilinde olamayacağı Hz. Peygamberin ziraat ile uğraşması ve Hayber arazilerinden sağlanan kaynak ile geçimini sağlaması buna delil olarak gösterilmiştir.¹⁶³

Eser içerisinde ortaya konan görüşlerin itidal ve denge üzerinde normatif bir şekilde kurgulandığını daha önce belirtmiştik. Ziraat faaliyetinin yerildiği ile alakalı görüşlerin ve rivayetlerin de bu denge çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini düşünmekteyiz. Dünya ve ahiret dengesini ortadan kaldıracak her türlü faaliyet dini naslarda yerilmiş olup bu konunun sadece ziraat faaliyetine münhasır olmadığını ifade etmek yerinde olacaktır.

3.1.5. Kazanç Hakkında Ortaya Atılan İtirazlar

İmâm Muhammed'in Kitabı'l-Kesb adlı eserini bir kısım kişilere veya ortaya çıkan bazı düşüncelere karşı telif ettiğine dair yapılan değerlendirmeleri çalışmamızın önceki bölümlerinde ifade etmiştik. Bu gerekçe ile telif edilme ihtimali bulunan bu eserin, hangi görüşlere karşı telif edildiğini ifade etmekte yarar görmekteyiz. Kazanç hakkında itiraz edenlerin delilleri ve gerekçelerini ardından da İmâm Muhammed'in bu itirazlara verdiği cevapları ele alacağız. İtirazlar genel anlamda şu şekildedir.

Kazanç hakkında bazı tasavvuf ve tekaşşûf ehlinin Kur'ân-ı Kerim de zikredilen *“Korkanların içinden Allah'ın kendilerine lütufta bulunduğu iki kişi şöyle dedi: Onların üzerine kapıdan girin; oraya bir girdiniz mi artık siz zaferi kazanmışsınızdır. Eğer müminler iseniz ancak Allah'a güvenin.”*¹⁶⁴ ayetinin son kısmından hareketle (*“...eğer*

¹⁵⁹ Şeybânî, *el-Kesb*, s. 146-148.

¹⁶⁰ Bu konuda zikredilen rivayetleri detaylı bir şekilde görmek için Bkz: Şeybânî, *el-Kesb*, s. 147-148.

¹⁶¹ *İllet* kavramını burada gerekçe olarak değerlendirebiliriz.

¹⁶² Sebeb-i vurûd hadisi ıstılahında Hz. Peygamberin sözlerini niçin, neden ve hangi bağlamda söylediğini araştıran bir ilimdir.

¹⁶³ İlgili rivayetlerin sıhhat durumları, rivayetler arasındaki çelişkilerin giderilmesi adına ifade edilen değerlendirmeleri ayrıntılı bir şekilde görmek için Bkz: Şeybânî, *el-Kesb*, s. 140-146.

¹⁶⁴ Mâide Sûresi, 5/23.

müminler iseniz ancak Allah'a güvenin.!”) tevekkül etmekle emrolunduklarını dolayısıyla da kazanç sağlamanın, bu tevekkül anlayışını ortadan kaldıracağını veya azaltacağını düşünerek kazancın haram olduğunu ileri sürmüşlerdir.¹⁶⁵ Bu görüşlerini Hz. Peygamber’in “*Eğer siz, Allah’a hakkıyla tevekkül etmiş olsaydınız, elbette kuşun rızıklandığı gibi siz de rızıklanırdınız; o, sabah erkenden aç olarak gider, akşam da tok olarak döner.*”¹⁶⁶ hadisi ile de desteklemişlerdir.¹⁶⁷

Bu düşünce mensupları, Kur’ân-ı Kerim de zikredilen “*Gökte rızığınız ve size vaad olunan şeyler vardır*” ayeti ile “*Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım*”¹⁶⁸ ayetlerini yanlış yorumlayarak kazancın, kişiyi kulluk faaliyetlerinden alıkoyacağını düşünmüşlerdir. Ayrıca onlar, Hz. Peygamberin “*Bana mal toplamam ve ticaret yapanlardan olmam emredilmedi, “O halde Rabbini hamd ile tesbih et (yücelt) ve secde edenlerden ol”*”¹⁶⁹ ayeti vahyolundu”¹⁷⁰ sözünü de buna delil göstererek kazanç faaliyetini terk etmenin gerekliliğine inanmışlardır.¹⁷¹ Ayetlerde, ticaret ve alış-verişin ifade edilmesindeki kastın “mal kazanmak veya kazanç elde etmek değil”, “kulun Rabbine ibadet ederek aralarında ticaret yapmasıdır” diyerek aşırı bir te’vil örneği sergilemişlerdir. Buna delil olarak da “*Sizi acı bir azaptan kurtaracak ticareti size göstereyim mi?*”¹⁷² ve “*Allah mü’minlerden mallarını ve canlarını kendilerine verilecek olan cennet karşılığında satın almıştır*”¹⁷³ ayetlerini delil olarak göstermişlerdir.¹⁷⁴

Yine Kur’ân-ı Kerim de zikredilen “*Ailene namazı emret ve kendin de ona devam et. Senden rızık istemiyoruz. Sana da biz rızık veriyoruz. Güzel sonuç Allah'a karşı gelmekten sakınanlarındır.*”¹⁷⁵ ayetinden hareketle İslam ümmetine çalışmanın

¹⁶⁵ Şeybânî, *el-Kesb*, s. 81.

¹⁶⁶ Tirmîzî, Ebû İsa Muhammed, **el-Câmiu’s-Sahîh**, *Zühd*, 33, thk. Ahmet Muhammet Şâkir, Kâhire: yy, 2009, Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, I, 30, Beyrut: yy, 1969.

¹⁶⁷ Şeybânî, *el-Kesb*, s. 82.

¹⁶⁸ Zâriyât Sûresi, 51/22,56.

¹⁶⁹ Hicr Sûresi, 15/98.

¹⁷⁰ Ali el-Müttakî, **Kenzû’l-Ummâl fî Sünen-i Ekvâl-i ve’l-Efâl**, thk. Bekri Hayyânî, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1981, III/246.

¹⁷¹ Şeybânî, *el-Kesb*, s. 82.

¹⁷² Saff Sûresi, 61/10

¹⁷³ Tevbe Sûresi, 9/111.

¹⁷⁴ Şeybânî, *el-Kesb*, s. 83.

¹⁷⁵ Tâ-Hâ Sûresi, 20/132.

emredilmediği, aksine çalışmanın sakıncalı olduğu belirtilerek; özelde Hz. Peygamber'in, genelde de ümmetin namaz ve sabır ile emrolunduğu vurgulanmıştır.¹⁷⁶

Ayrıca bu zümre tarafından , sahabenin kazanç elde etmeyle uğraşmadığı iddia edilerek *Suffe*¹⁷⁷ ashabının mescitten ayrılmadığı ve kazanç elde etmek için çalışmadıkları bu mevzu bahis iddialara delil olarak gösterilmiştir.¹⁷⁸

Tevekkül anlayışının yanlış anlaşılması ve ayet metinlerinin te'vil edilerek yanlış yorumlanmasından kaynaklanan bu itirazlarda, bu zümrenin aşırı uç yorumlarının toplumsal hayata ne şekilde yansıdığını görmekteyiz. Ayet ve Hadis metinlerinin, bağlamından kopartılarak değerlendirilmesi, tek rivayet üzerinden bir konunun ele alınıp temellendirilmeye çalışılması İslâm düşünce geleneğinde geçmişte olduğu gibi günümüzde de sık rastlanan bir durumdur. Bu durumun yukarıda düşüncelerini zikrettiğimiz zümre için de geçerli olduğu düşünmekteyiz.

3.1.6. Kazanç Hakkında Ortaya Atılan İtirazlara Verilen Cevaplar

İmâm Muhammed kazanç hakkında olumsuz düşünenlerin ileri sürmüş olduğu delillere karşı şu delilleri kullanarak cevap vermiştir.

Kur'ân-ı Kerim de “Allah alış-verişi helal, faizi haram kılmıştır”¹⁷⁹, “Belirlenmiş bir süre için borçlandığınız zaman onu yazın”¹⁸⁰, “Karşılıklı rıza ile yapılan ticaret dışında mallarınızı aranızda batıl yollarla yemeyin.”¹⁸¹, “...aranızda hemen alıp verdiğiniz peşin ticaret olursa, onu yazmamanızdan ötürü üzerinize bir günah yoktur.”¹⁸² buyurulmuştur. İmâm Muhammed bu ayetlerle ilgili şöyle demiştir: “Allah, ticaretin yapılmasına müsaade etmiş ve onu helal saymıştır. Zikredilen bazı ayetlerde de alım-satım yapılmasına teşvik edilmiştir. Buradan hareketle ticaret yapıp kazanç sağlamanın haram olduğunu söylemek, ayetleri kendi düşüncelerine göre konuşturmaktan başka bir şey değildir. Bir ayetin kelime anlamını bırakıp karine olmaksızın mecaz anlamını alıp hüküm çıkarmak usul açısından da kabul edilebilir bir

¹⁷⁶ Serahsi, *el-Mebsut*, XXX, s.247.

¹⁷⁷ **Suffe**: Mescid-i Nebevî'nin bitişiğinde yoksul Sahâbelerin barınması için yapılan ve giderek bir eğitim kurumu haline gelen yerin ismidir. Burada kalan Sahabelere de *Suffe Ashabi* denilmektedir. Bkz: Mustafa Bakır, “**Suffe**”, DİA, XXXVII, İstanbul: TDV Yayınları, s. 469-470.

¹⁷⁸ Ebû Ğudde'nin bu rivayet hakkındaki değerlendirmesi için Bkz: Şeybânî, *el-Kesb*, (1 No'lu Dipnot) s. 84.

¹⁷⁹ Bakara Sûresi, 2/275.

¹⁸⁰ Bakara Sûresi, 2/282.

¹⁸¹ Nisa Sûresi, 4/29.

¹⁸² Bakara Sûresi, 2/282.

durum değildir’’¹⁸³ şeklinde bir açıklama yapmıştır. Ardından kazanç elde etmenin haram olduğuna dair ortaya konulan görüşler ve deliller bir fakih gözüyle değerlendirmiş ve usul açısından da inceleyerek cevaplar vermiştir.

İmâm Muhammed bu grubun ’’ *Sema da rızkınız ve size vaad edilen başka şeyler vardır*’’¹⁸⁴ ayetini kazanç aleyhine delil getirmelerinin bu konuya delalet eden bir yönünün olmadığını ve bu ayette vurgulanmak istenen rızkın ise yağmur olduğunu ifade etmiştir. Ayette geçen ‘‘rızk’’ kelimesini zahiri manasına yani rızka hamletsek dahi, rızkımızın sema da olduğuna ve bunun için de bizim rızık elde etme vesilelerine sarılmamız gerektiğine vurgu yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu görüşünü de Allah’ın Hz. Meryem’e hitaben; ‘‘*Hurma dalını kendine doğru silkele ki üzerine taze ve olgunlaşmış hurmalar dökülsün*’’¹⁸⁵ zikrettiği ayeti ve Hz. Peygamberin ‘‘*Kulum, elini hareket ettir ki sana rızkını indireyim*’’¹⁸⁶ kutsi hadisiyle desteklemiştir.

İmâm Muhammed kazanç elde etme hususunda en kuvvetli delillerden birisinin de Peygamberlerin kazanç elde etme yolları olduğunu dile getirmiştir.¹⁸⁷ Ona göre, Peygamberler Allah’tan aldıkları *risalet* görevini ifa etmekle yetinmemiş, insanları teşvik etmek ve onlara yol göstermek amacı başta olmak üzere geçimlerini temin etmek adına bir dizi kazanç faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu mesleki faaliyetler İmâm Muhammed tarafından dile getirilmiş ve bunun da kazancın helal ve teşvik edilen bir olgu olduğuna delil olduğu vurgulanmıştır.

İmâm Muhammed, İslâm’ın kazanç perspektifine dikkat çekmek adına Hz. Ömer’in yaşadığı bir olayı örnek göstermiştir. Hz. Ömer Kur’ân okuyan veya zâhidâne davranışlar içerisinde bulunan bir gruba rastlamış ve yanındakilere bunların kim olduğunu sormuş. Yanındakiler de bunlar ’’*Allah’a tevekkül edenlerdir*’’ cevabını verince itiraz edencesine ‘‘*Hayır, bunlar hazır yiyicilerdir, İnsanların mallarını çalışıp kazanmadan hazır yiyenlerdir*’’¹⁸⁸ diyerek gerçek tevekkül edenlerin toprağa tohumu ekip gerisini Allah’a havale edenler olduğunu ifade etmiştir.¹⁸⁹

¹⁸³ Şeybânî, *el-Kesb*, s. 86.

¹⁸⁴ Zâriyât Sûresi, 51/22.

¹⁸⁵ Meryem Sûresi, 19/25.

¹⁸⁶ Şeybânî, *el-Kesb*, s. 93.

¹⁸⁷ Şeybânî, *el-Kesb*, s. 88.

¹⁸⁸ Serahsi, *el-Mebsût*, XXX, s. 248.

¹⁸⁹ Şeybânî, *el-Kesb*, s. 88.

Hız. Ömer, zikredilen bu olay ile İslâm'ın kazanç hakkındaki temel felsefesini ortaya koymuştur. Çalışıp kazanç sağlamadan tevekkül veya herhangi bir dini ritüelin arkasına sığınıp bir başkasının sırtından geçinmenin asla kabul edilemez olduğunu açıkça vurgulamıştır. Günümüz toplumlarında sık sık görmeye alışkın olduğumuz bu ve buna benzer davranışlar İslâm'ın temel felsefesine uygun olmadığından kabul edilemeyeceğini düşünmekteyiz.

İmâm Muhammed, kazanç hakkında yanlış düşünen kişilerin sahâbilerin kazanç elde etmediğine dair ortaya koydukları görüşlere karşı, Raşit Halifeleri ve onların mesleklerini örnek vermiştir.¹⁹⁰ Ayrıca İmâm Muhammed, Hz. Peygamber'in bir çanak ve keçeyi açık artırma yolu ile sattığını, iki dirheme bir elbise çeşidi aldığını, bir dişi deveyi satın alıp parasını ödediğini ve tartan kimseye de düzgün tartmasını tembih edip bunun peygamberlerin davranışlarından olduğunu söylediğine dair rivayetleri de kazancın meşruiyetine delil olarak sunmuştur.¹⁹¹

İmâm Muhammed "Tevekkül, kazancı elde etmeyi terk etmektedir" diye iddia edenlerin "dine aykırı düşeceğini" belirterek bu konudaki kararlılığını ortaya koymuş ve Hz. Peygamber'in, "Devemi salıverdikten sonra mı tevekkül edeyim?" diye soran birisine cevaben söylediği "*Hayır, onu bağla ve sonra tevekkül et*",¹⁹² sözünü buna delil olarak zikretmiştir. Ayrıca İmâm Muhammed, dua ve tedavi hakkında bir kısım değerlendirmelerde bulunarak nasıl bunlara başvurmak zorunda kalıyorsak, kazanç hakkında da böyle düşünülmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır.¹⁹³

İmâm Muhammed eserinde ortaya atılan bu iddialara karşı ayet, hadis, sahabe sözleri, selef ulemasının görüşleri gibi birçok alandan deliller getirmiş ve sonunda da kendi görüşünü ifade ederek konuyu metodolojik bir yaklaşımla ele almıştır. Analitik düşünme örneklerine metin içerisinde sık sık rastladığımızı ifade etmiş söz konusu meselede de bu örneği açık bir şekilde görmekteyiz.

¹⁹⁰ Raşit halifeler olan; Hz. Ebû Bekir'in kumaş tüccarı, Hz. Ömer'in dericilik yaptığı, Hz. Osman'ın zâhircilik yaptığı, Hz. Ali'nin işçilik yaparak rızkını temin ettiği metinde ifade edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz: Şeybânî, *el-Kesb*, s. 74-80, Serahsi, *el-Mebsût*, XXX, s. 248.

¹⁹¹ Şeybânî, *el-Kesb*, s. 89.

¹⁹² Serahsi, *el-Mebsut*, XXX, s. 249.

¹⁹³ Şeybânî, *el-Kesb*, s. 95.

3.1.7. İmâm Muhammed’e Göre Kazancın Sınırları ve Zenginlik-Fakirlik İlişkisinin Değerlendirilmesi

Kazancın sınırlarının çizilmesi yani dolaylı olarak insanın tüketim davranışlarının belirlenmesi iktisadi sistemlerin ilgilendiği temel konulardan birisidir. İmâm Muhammed de yukarıda ifade etmeye çalıştığımız tüm tartışmaların bu konuyla doğrudan ilgisi olduğunu düşünmüş ve bu konu hakkında görüşler beyan etmiştir.¹⁹⁴

Daha önceki tartışmalarda kullandığı metodolojiyi burada da yineleyen müellif öncelikli olarak konu ile ilgili fakihlerin görüşünü zikretmiştir. Bazı fakihlerin ihtiyacı elde ettikten sonra kazanmaya devam etmenin daha uygun olduğuna dair beyanlarını ifade etmiş bunun akabinde de Hanefî fakihlerinin çoğunluğunun kazancı bırakıp ibadetle meşgul olunmasının gerektiğine dair görüşlerine yer vermiştir.

Kazanç faaliyetine devam etmenin gerekliliğine dair görüş beyan eden fakihler konuya fayda açısından yaklaşmış ve kazanç faaliyetinin toplumsal faydasının daha genel olduğunu düşünerek kazancın devamlılığına dair hüküm beyan etmişlerdir. İbadetlerin bireysel, kazancın ise toplumsal bir faaliyet olduğunu belirterek toplumsal menfaati bireysel olana tercih etmişlerdir. Bu görüşlerini de Hz. Peygamberin ‘‘İnsanların en hayırlısı insanlara faydalı olandır’’¹⁹⁵ ve ‘‘İbadet on kısımdır, Cihad da on kısımdır, cihadın dokuz kısmı ailenin ihtiyaçlarını karşılamak için rızık talep etmelidir’’¹⁹⁶ hadisi ile desteklemiş oldukları müellif tarafından ifade edilmiştir. Bu görüşte olan fakihler de ilim talep etmenin ve adil yöneticilik yapmanın ibadetle uğraşmaktan daha faziletli olduğunu bu sebeple Raşit Halifelerin yöneticilik yaptıklarını ifade ederek toplumsal faydaya dikkat çekmişlerdir.¹⁹⁷ Eserde bu konuda kişinin kazandığı müddetçe mali ibadetleri yerine getirme imkânı bulabileceği aksi halde sadece bedeni ibadetleri yerine getirebileceği vurgulanarak toplumsal faydayı esas alan çok yönlü bir değerlendirme yapılmıştır.¹⁹⁸

Burada şunu ifade etmeliyiz ki kazanç sağlamanın devamlılığına dair görüş bildiren fakihlerin, ‘‘ibadet bırakılsın veya azaltılsın kazanç yapılsın’’, ‘‘kazanç elde etmek ibadetten daha üstündür’’ gibi bir anlayışta oldukları okuyucu tarafından ilk bakışta

¹⁹⁴ Şeybânî, *el-Kesb*, s. 102.

¹⁹⁵ Şeybânî, *el-Kesb*, s. 102.

¹⁹⁶ Serahsi, *el-Mebsut*, XXX, s. 249.

¹⁹⁷ Şeybânî, *el-Kesb*, s. 102-103.

¹⁹⁸ Şeybânî, *el-Kesb*, s. 103.

düşünülebilir. Ancak, bir fakihın böyle bir düşüncede olamayacağı biraz fıkıh bilen birisi tarafından rahatlıkla anlaşılabilir. Bize göre burada bu fakihlerin vurgulamak istediği şey, ibadetleri terk etmeden dünya ve ahiret dengesini korumakla beraber kazanç sağlamaya devam etmektir.

İmâm Muhammed diğer grup fakihlerin ibadetle meşgul olmak gerektiğine dair görüşlerini şu gerekçelere ve delillere dayandırdıklarını ifade eder. Bu konudaki en büyük delil, Peygamberlerin bütün zamanlarında kazanç sağlamak için uğraşmadıkları ve daha çok ibadetle meşgul olduklarıdır. En üstün ve ideal yaşam biçiminin Peygamberlerin yolu olduğundan şüphe olmayacağına göre kazanç hakkında da onların tavırlarını uygulamak esastır. Yine insan zor bir durumda kaldığında, bir sıkıntı ile karşılaştığında kazanmaya değil ibadet etmeye yönelir. İnsanlar kazanç sağlayan kimselere değil, ibadetle uğraşan kimselere yakınlaşırlar. Kazancın hem Müslüman hem de kâfir tarafından yapılabildiğini ve nasıl olur da sadece Müslümanın yapabildiği ibadetten, kâfirin de yapabildiği kazancın üstün tutulduğunu sorgular. Bedene en zor gelecek, kişiyi nefsi arzularından uzak tutacak dolayısıyla da kişinin en yüksek dereceye ulaşmasına vesile olacak şeyin ibadetler olduğunu zikrederek ibadetin ticaretten üstün olduğunu dile getirmişlerdir. Kazanç sağlamanın nefse daha tatlı gelebileceğini ibadetlerin ise nefse daha ağır geldiğini söylemiş ve nefse ağır gelen durumun da daha faziletli olduğunu söyleyerek konuya açıklık getirmişlerdir.¹⁹⁹

İmâm Muhammed ikinci gruba ait görüşlere katıldığını ve bu görüşün daha doğru olduğunu dile getirmiştir.²⁰⁰ Kazancı elde ettikten sonra ibadetle meşgul olmanın daha faziletli olduğunu dile getirmiştir. İmâm Muhammed'in bu yaklaşımını zühd çerçevesinde dile getirdiği düşünülebilir. Ayrıca o çalışıp kazanma konusunda hayatı için gerekli olan kazancı elde ettikten sonraki durumlar için bu görüşleri dile getirmiştir.

3.1.8. İmâm Muhammed'in Zenginlik ve Fakirlik Konusundaki Yaklaşımları

Zenginlik mi üstün yoksa fakirlik mi tartışması eser içerisinde yer alan ve dolayısıyla da kazanç elde etme ile doğrudan alakalı olarak görülen ikinci bir durumdur. Yukarıdaki

¹⁹⁹ Şeybânî, *el-Kesb*, s. 103-106.

²⁰⁰ Ancak burada kabul edilen görüşün İmâm Muhammed'e mi yoksa Serahsi'ye mi ait olduğunun tespit edilmesi hayli güçtür. Bu durumun, eserdeki metinlerin aidiyet probleminden kaynaklandığını daha önce de ifade etmiştik. Bu sebeple kabul edilen bu görüşü, İmâm Muhammed'e ait olduğunu kabul ederek burada ifade ettik. Bkz: Şeybânî, *el-Kesb*, s. 103.

bölümde kazancın sınırlarının belirlenmesi hakkındaki tartışmanın birinci etken olduğunu ifade etmiştik.

İmâm Muhammed, insanların kendilerine yetecek kadar kazanç sağlayıp kanaat etmesinin ve geri kalanını da ahiretleri için sarf etmesinin kişi için daha hayırlı olduğunu ifade etmiştir. Kişinin ihtiyaçtan fazla kazandığı maldan hesaba çekileceğini fakirlikten ötürü kimsenin hesaba çekilmeyeceğini ifade ederek hesaba çekilmeyecek şeyin hesaba çekilecek şeyden daha üstün olduğunu söylemiştir.²⁰¹ Fakihlerin bir kısmının fakirliği bir kısmının da zenginliği tercih ettiğine dair görüşler ayrıca eser içerisinde zikredilmiştir. Zenginliği tercih edenler, zenginliğin bolluk fakirliğin ise darlık olduğunu ve nimetin sıkıntıdan daha iyi olduğunu herkesçe kabul edilen bir durum olduğunu ifade ederek bu görüşlerini delillendirmişlerdir. Ayrıca Kur'ân-ı Kerim'den ayetler²⁰² ve Hz. Peygamberden hadisler²⁰³ zikrederek bu görüşlerini de desteklemişlerdir.²⁰⁴ Veren el olup insanlara yardım etmenin, miras bırakıp geride kalanlara fayda sağlamanın, fakirliğin sakınılması gereken bir durum olması zenginliğin daha tercih edilen bir durum olduğunun göstergesidir. Yukarıda zikredilen tüm rivayetler bu hususlara dikkat çekmiş olduğundan bu fakihler, zenginliğin daha tercihe şayan olduğunu ifade etmişlerdir.

Zenginliği değil de fakirliğin daha tercih edilen bir durum olduğunu ifade eden fakihler -Hanefiler bu kategoridedir- fakirliğin daha güvenli bir durum olduğundan hareketle zenginliğe tercih edilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Bu görüşlerine gerekçe olarak da geçmiş kavimlerde zenginliğin helak sebebi olduğuna “ *Onların hepsi ülkelerinde azgınlık ettiler.* ”²⁰⁵ ayetini delil getirmişlerdir. Dolayısıyla zenginliği, azgınlığa götüren bir sebep olarak algılamışlar ve bundan kaçınmanın en güvenli yolunun da fakir kalmak olduğunu ifade etmişlerdir. Buradan hareketle bu grup fakihlerin insanı yoldan çıkaran zenginlikten kaçınmanın gerekliliğine vurgu yaptığı düşünülmektedir. Hz. Peygamberin

²⁰¹ Şeybânî, *el-Kesb*, s. 107.

²⁰² Bu ayetler için Bkz: Cumâ Sûresi, 62/10; Bakara Sûresi, 2/180,192; Sebe Sûresi, 34/10; Sâd Sûresi, 38/35.

²⁰³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I/173,446; Buhari, *Zekat*, 18; Müslim, *Vasıyyet*, 5; Ebû Dâvut, *Zekat*, 28; İbn Hibban, **Sahih**, VIII/148; el-Muttaki, *Kenzu'l-Ummân*, VI/769; Bu Hadislerin genel değerlendirmesi için Bkz: Şeybânî, *el-Kesb*, s. 108-109.

²⁰⁴ Şeybânî, *el-Kesb*, s. 107-108.

²⁰⁵ Fecr Sûresi, 89/11.

‘‘Allah’ım, fakirlikten ve miskinlikten, azdıran zenginlikten sana sığınırım.’’²⁰⁶ diye dua etmesi bu görüşümüzü desteklemektedir.

Eserde yukarıdaki tartışmaların, zenginlikten dolayı şükretmek mi iyidir yoksa fakirlikten dolayı sabretmek mi daha iyidir tartışması ile doğrudan ilişkili olduğu ifade edilmiş ve bu hususta farklı görüşlerin olduğu dile getirilmiştir. Bu görüşler; bu konuya cevap vermeyip susmayı tercih edenler, birbirine eşit mesafede olduğunu söyleyenler, zenginliğe şükretmenin daha faziletli olduğunu ifade edenler ve fakirliğe sabretmenin daha erdemli olduğunu savunanlar olmak üzere dört kısım olup İmâm Muhammed ve Serahsi de son kısma dâhil olanlardır.²⁰⁷

Tüm bu tartışmalardan sonra ilgili değerlendirmeleri ele alarak zenginliğin bizatihi yerilen bir şey olmadığı, zararlı ve tehlikeli olanın zenginlik değil, onun sebep olduğu ferdi ve sosyal riskler olduğu sonucuna varmanın daha doğru bir değerlendirme olacağını düşünmekteyiz.

İslam iktisadi düşüncesi olarak zenginlik ve fakirlik kavramı insanlara Allah tarafından bahşedilen veya insanların kendi kazanımları sonucu ortaya çıkan durumlardır. İslam iktisat düşüncesinde bu kavramların kesin olarak reddedilmesi veya salt olarak kabul edilmesinden ziyade bunların elde edilme biçimleri, sarf edilme yerleri, insan ve toplum üzerindeki etkileri önem arz etmektedir. İmam-ı Muhammed’in genel olarak yaklaşımı da bu yöndedir. İslam iktisadı açısından son derece önemli olan zenginlik ve fakirlik olgusu İslam iktisadının kaynakları çerçevesinde ele alınmalı ve geleneğimiz içerisindeki genel anlayışa göre değerlendirilerek aşırı uç yorumlardan kaçınılmalıdır.

3.1.9. İmâm Muhammed’e Göre Kazanç Dereceleri

Kitab’ul-Kesb içerisinde kazanç elde etmenin dereceleri ve bunun hükümleri ile alakalı olarak farz, mubah, mendup ve haram kazanç olmak üzere toplam dört kategori zikredilmiştir. Bu kategoriler içerisinde farz kazancın kısımları da kendi içerisinde üç alt kategoride değerlendirilmiştir. Bu alt kategoriler; kişinin kendi rızkını, ailesinin rızkını ve anne babasının rızkını kazanmak şeklinde belirlenmiştir.²⁰⁸

²⁰⁶ İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII/59; Taberâni, *el-Mu’cemu’l-Kebîr*, IX/200; Heysemî, *Mu’cemu’z-Zevâid*, X/145.

²⁰⁷ Şeybânî, *el-Kesb*, s. 109; Serahsi, *el-Mebsut*, XXX, s. 254.

²⁰⁸ Şeybânî, *el-Kesb*, s. 121-131.

Kazancın dereceleri konusunda yukarıdaki bölümlerde ne durumda farz, ne durumda mubah veya hangi durumlarda yasaklanmış olduğuna değinmiştik. Bu başlık altında daha çok insan ihtiyaçlarına göre kazanç elde etmenin niyete göre ahlâki ve dini boyutu değerlendirilmiştir. Kişinin ahlâki sorumlulukları onu bazı vecibeleri yerine getirmeye zorunlu kılmaktadır. Kazanç görevini bu zorunluluk halleri ile yerine getirmenin hükmü metin içerisinde ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Zorunluluk halleri dışında kişinin kazanç elde etmesinin hükümleri de niyetine göre anlam kazanmaktadır. Dünya ve ahiret dengesinin gözetilmesi prensibinin bu esaslar içinde geçerli olduğu metindeki ifadelerden anlaşılmaktadır.²⁰⁹

İnsan, ihtiyaçları bağlamında değerlendirildiğinde hayatını devam ettirmek adına belirli tüketimlerde bulunacak; bazısı zorunluluk, bazısı ihtiyaç ve bazısı da savurganlık olarak değerlendirilecektir. Örneğin, elbisesi olmayan bir kişinin bedenini örtme ihtiyacını karşılaması için üzerine elbise giymek istemesi birey için zorunlu bir tüketim davranışdır. Bu ihtiyacını karşılarken giydiği elbisenin yün bir elbiseden mi yoksa pamuk bir elbiseden mi olmasının tercihi ise birey için ihtiyacını karşılamadaki iyileştirme veya güzelleştirme örneğidir. Bir diğer tüketici davranış örneği ise, kişinin ihtiyacı olan elbisenin dünyaca ünlü bir marka tarafından üretilip üretilmediğini sorgulayarak ihtiyacını karşılama tercihini marka olan veya olmayan elbise yönünde kullanmasıdır. Bu tüketim tercihi de savurganlık veya tutumlu olmak arasında değerlendirilebilecektir. Bu tüketim tercihinin lüks mü yoksa gerekli bir ihtiyaç mı olduğu ise ayrıca tartışılması gereken bir konudur.

İlk aşamada tüketici, karşılaşmış olduğu zorlukları ve bunların üstesinden gelebilmeyi ilahi bir zorunluluk olarak görerek kendi kazanç davranış modelini belirlemeye çalışmıştır. Çünkü İmâm Muhammed'e göre kişi kazanan olmanın ötesinde bir *varlık* olarak telakki edilmektedir. Modern iktisadi düşüncenin aksine o, kazanç sahibini (tüketiciyi) sadece bireysellikle değerlendirmemiş, kendisi dışında var olan hane halkları ve yaşadığı çevreye karşı sorumlu ve bilinçli birisi olarak telakki etmiştir. Tüketicinin ihtiyaçlarını karşılama talebinde (kazanç elde etmede) kişi hayatını devam ettirmek için ihtiyaç duyduğu şeyleri asla önünde hazır bir şekilde bulmayacaktır. Klasik iktisadi düşüncede hâkim olan çok üretim, çok tüketim, çok kazanç ve bunun akabinde elde edilen fayda mantığının aksine, dengeli ve ihtiyaç odaklı bir anlayış

²⁰⁹ Kazanç mertebelerinin ayrıntılarını detaylı bir şekilde görmek için Bkz: Orman, s. 41-49.

İmâm Muhammed'in bize telkin ettiği iktisadi felsefelerdendir.²¹⁰

Tüketicinin ihtiyaçlarını belirleme referansları, tabiatta doğal olarak var olan temel ihtiyaçlardır ki bunlar hayatı ikame edebilmek için var olan asgari zorunlu ihtiyaçlardır.

Buraya kadar incelemeye çalıştığımız alan İmâm Muhammed'in tüketim seviyelerinin analizidir. Bu analiz, modern zamanda olanlar da dâhil olmak üzere İslâm iktisadı açısından tüketici davranış teorisini inceleyen ekonomistler için önemli bir başlangıç noktasıdır denilebilir. Ancak ifade etmek gerekir ki, tüketimin bu seviyeleri zamandan zamana ve toplumdaki topluma değişkenlik gösterebilir. Yukarıda ifade etmeye çalıştığımız İslam iktisadının temel görüşleri başta olmak üzere İmâm Muhammed'in bu konu hakkındaki görüşlerini referans alarak tüketim anlayışımızı ilkesel düzlemde ve yaşanan çağın şartlarına göre ortaya koyup hakim olan iktisadi sistemlere ciddi bir alternatif olabiliriz.

3.1.10. İmâm Muhammed'e Göre Çalışma Alanında Uzmanlaşma ve İş Bölümü

İmâm Muhammed endüstrileşme ve uzmanlaşma sahasına dair görüşler belirterek bu alandaki iş bölümü ve uzmanlaşmaya dikkat çekmiştir. İnsanların bir arada yaşayarak toplumu oluşturdukları ve bu toplum içerisinde yaşayan bireylerin daima birbirlerine ihtiyaç duydukları İmâm Muhammed tarafından dile getirilmiştir. Örneğin, zengin kimsenin fakir kimsenin iş gücüne ihtiyaç duyması, ziraat ile uğraşan kişilerin giyim sektöründeki kişilere ihtiyaç duyması, tüccar kişilerin de ziraat ile uğraşan kişilerin ürettiklerine ihtiyaç duyması kaçınılmazdır. Bu bağlamda toplumda bulunması gereken iş sahalarının uzmanlaşarak paylaşılması gerekmektedir. Özellikle uzmanlaşma alanında yaptığı bu vurgu daha etkin bir şekilde iktisadi alanda verimliliğin artmasına olanak sağlama iddiasından kaynaklanmaktadır. İmâm Muhammed tarafından asırlar önce zikredilmiş olan bu düşünce, günümüz iktisadi düşüncesinde kendisine yer bulmuş ve hemen hemen bütün sektörler özelleştirme ve uzmanlaşma politikası ile mesleğin ve sahanın etkinliği artırılmaya çalışılmıştır.²¹¹

²¹⁰ Ahmed el-Askeher, Rodney A.F, Wilson, "Islamic Economics a Short History", **Brill Studies**, Boston: Brill Studies Publications, 2006, s. 197-204.

²¹¹ Orman, s. 34.

İmâm Muhammed bireysel yeteneklerin değerlendirilmesi ve etkin bir şekilde kullanılması açısından da tavsiyelerde bulunmuştur. Kişinin, bütün gereken becerileri öğrenmeye çabalamasının ömrünün kısıtlı olması sebebiyle imkan dahilinde olmayacağını, bunun yerine insanlara Allah tarafından verilen yetilerine bağlı olarak en iyi işi yapma gayretinde olmalarını ve bu alanda uzmanlaşmalarının gerekliliğini tavsiye etmiştir. Aynı zamanda bireysel hisleri neyse onunla bağlantılı becerileri öğrenmeli ve ihtiyaç olan diğer gereksinimlerini karşılamada diğer bireylerin becerilerine güvenerek hayatlarını tanzim etmelerini tavsiye ederek iş bölümüne vurgu yapmıştır. Bu düşüncesini Hz. Peygamberin, ‘*İş, ehli olmayan kimselere vermeye başlanıldığı zaman kıyametin kopmasını bekleyiniz*’,²¹² gibi hadisler ile de delillendirerek dile getiren İmâm Muhammed, ‘*Müminler bir binanın tuğlaları gibi birbirine bağlıdır*’²¹³ hadisinden hareketle toplumsal bütünlüğün ancak bu şekilde sağlanabileceğini ima etmiştir. Bu düşünce bağlamında günümüz iktisadi düşünceye dair yansımaları bakıldığında özelleştirme, uzmanlaşma, iş bölümü sektörler açısından etkinliğin artırılması ya da modernizasyon sürecinin hızlanması ve sektörler arasında bütünleşmenin artmasına yardım ettiği sonucuna ulaşılabilir.

3.1.11. Kazanç ve İslâm İktisat Düşüncesi

Üretim (Kazanç), tüketim (ihtiyaçlar), iş (hizmetler) ve toplumda iş bölümü (uzmanlaşma), zenginlik-fakirlik, ekonomik faaliyetler ve bu faaliyetlerin çeşitliliği, kaynakların toplum bireyleri arasındaki dağılımı eser içerisinde iktisada dair ele alınan başlıklardandır.²¹⁴ İfade etmeye çalışacağımız bu düşünceler, İmâm Muhammed özelinde değerlendirilip genel olarak da İslâm İktisat düşüncesine yansıtılabilir.

Kazanç (üretim) ile ilgili genel bir değerlendirmede bulunan yazar, ayetler, hadisler, sahabe sözleri, fakihlerin görüşü ve kendi düşüncesi etrafında konuya metodolojik bir yaklaşım sergilemiş ve İslâm iktisat düşüncesine referans mahiyetinde görüşler zikretmiştir. Toplumsal açıdan üretim aşamalarını ve bu aşamaların toplumsal yapı ile ilişkisini de ayrıca ele aldığımız yukarıdaki bölümlerde dile getirmiştik. Buradan hareketle bu tespitlerin aynı zamanda İslâm’ın iktisadi düşünce perspektifinin günümüze olan bir projeksiyonu olduğunu düşünmekteyiz .

²¹² Buhari, *İlim*, 2.

²¹³ Müslim, *Birr*, 65.

²¹⁴ Şeybani, *el-Kesb*, s. 81-109.

İmâm Muhammed'in, başlangıç aşamasında bütün üretim aktivitelerini eşit kabul ettiğini, ticaret, ziraat ve endüstri sahasını inceleyerek üretim aktivitelerinin birbirinden üstün tutulmayacağını , ticarete kıyasla endüstrinin veya ziraatin, üretim faaliyetinin küçültücü bir tipi olduğunu ileri sürenlerin fikirlerini kabul etmediğini ve konuyu ilk defa dini bir perspektiften inceleyerek, mesleki meşguliyetleri olan birçok Peygamberi örnek gösterdiğini yukarıdaki bölümlerde ele almıştık. Vermiş olduğu bu örneklerle, insanlar arasındaki meşguliyetlerin diğerlerinden aşağı olmadıklarını ve böylece de Allah tarafından herhangi bir üretim aktivitesinin adeta kutsanmış olmadığını ileri sürmüştür.²¹⁵ Üretim faaliyetleri arasında fark görek toplumsal sınıf farklılığına dönüştürelere karşı da bir cevap mahiyetinde olabilecek değerlendirmeler yaptığına işaret etmiştik.

Üretim aktivitelerinin dinsel argümanlarla toplum içerisinde farklılaştığını savunanlar, ilk çağlardan itibaren toplum içerisinde ciddi bir ayrılık politikası güderek toplumsal sınıfların oluşmasına katkı sağlamışlardır. Bu iktisadi politikanın etkisi ile birlikte modern kapitalist sistemin temelleri oluşturulmuş ve bu zihniyete dayalı unsurlar toplum içerisine yerleştirilmiştir. Fizyokratlara göre büyük arazi mülkiyetlerinin ilahi hukuk (doğal hukuk) gereği kurumsallaştığı varsayımı ön planda tutulmuştur. Burada şunu da zikretmek gerekir ki; Reformasyon dönemiyle birlikte meydana gelen Protestanlığın yeni bir ahlâk anlayışı doğurduğunu ifade eden Max Weber, bu yeni ahlak anlayışı ile, toplumsal yaşam içinde hem iktisadi hem de sosyal anlamda farklı bir insan tipi oluşturmuştur. Bu yeni insan tipi, modern rasyonel üretim sistemine uygun bir insan tipiydi. Weber'e göre İnsanlığın ihtiyacı olan tüm gelişmeler Batı toplumları tarafından ortaya konmuş ve Doğu toplumları bu tür çalışmalara hiçbir zaman katkı sağlamamışlardır. İmam-ı Muhammed gibi toplumsal hayatı tanzim eden birçok ismi görmezden gelen bu zihniyet sahip olduğu tasavvurla kendinden başkasını görmezden gelen, bencil, çıkarıcı ve dünyevileşen bir toplum inşa etme peşinde koşmuşlardır.²¹⁶

Weber'e göre, savaş ve ganimete dayanarak oluşan İslam ekonomisinde tüketim üretimin devam şartı olduğu için değil, iyi yaşamının, iyi giyinmenin aracı olduğu için

²¹⁵ Şeybani, *el-Kesb*, s. 75-79.

²¹⁶ Lütfi Sunar, "Klasik Sosyolojinin Şarkiyatçı Kaynakları: Marx ve Weber'in Karşılaştırmalı Bir İncelemesi", **İnsan ve Toplum**, I (2), 2011, s. 29-56.

gerçekleştirilir.²¹⁷ Bu ve buna benzer ifadelerden de açıkça anlaşıldığı gibi feodal bir İslam portresi veya püriten ahlaka sahip bir İslam tasavvuru ima edilmektedir. Diğer yandan, Hristiyanlığı ve buna dayanan ekonomiyi “gezginci zenaatkâr ve esnaf doktrini olarak başladığını ve ayağını şehirli orta sınıf temeline dayalı tuttuğunu” ifade etmiş, Medine döneminde başlayan İslam’ı ise “bedevi savaşçıların” dini olarak tanımlamıştır.²¹⁸ Sonuç olarak, Batılı anlayışın zihinsel yansımalarında ve düşüncelerinde rasyonellikten uzak, diğerini yok sayan, İslam’ın indirgemeci bir rant ekonomisi olarak değerlendirilmesi sık sık yapılan bir değerlendirme olmuştur.

İmâm Muhammed, bu ve buna benzer görüşlerle Modern İktisatçılardan birçoğunun dile getirdiği ve özellikle de Max Weber’in “*Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhı*” adlı eserinde savunduğu,²¹⁹ Doğu toplumları ve özellikle de İslâm toplumunun aktif bir üretken yapıya sahip olmadığı, üretken olan toplumun Batı toplumu olduğu vurgusuna karşı asırlar öncesinden cevap niteliğinde görüşler sergilemiştir.

Max Weber’in Doğu ve İslam toplumlarıyla alakalı sahip olduğu olumsuz düşüncesinin temelinde hukuk, bilim ve sanayi alanında Batı toplumunun Doğu uygarlıklarından daha ileride olması yatmaktadır. Ayrıca, Batı toplumu ile Doğu toplumu arasındaki rasyonel ve sistematik karakter karşıtlığı bu kıyaslamamızın odak noktasıdır. Weber, Doğu toplumlarının düşünce yapısını keyfi, istikrarsız, siyasi ve ekonomik koşullar açısından gerilemiş olarak kabul etmektedir. Weber, Müslümanların kendileri hakkındaki tanımlamalarını görmezlikten gelmiş ve bu sebeple İslâm’ı “*talancı*”²²⁰ bir ekonomiye indirgemıştır.²²¹

²¹⁷ Sabri F. Ülgener, **Zihniyet ve Din, İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı**, İstanbul: Dergah Yayınları, 1981, s. 52.

²¹⁸ Max Weber, **Sosyoloji Yazıları**, H.H. Gerth ve C. Wright Mills (haz.), Taha Parla, (çev.) İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986, s. 229.

²¹⁹ B. Turner, **Max Weber ve İslam**, Yasin Aktay (çev.), Ankara: Vadi Yayınları, 1991, s. 11-20.

²²⁰ *Talancı* ifadesinden kastın İslâm fetihleri sayesinde elde edilen ganimetlerden ötürü toplumdaki refahın artışı kastedilmiştir. Bu aynı zamanda ganimet ekonomisi olarak da adlandırılmaktadır. Burada Weber’in kasıtlı olarak “*talancı*” kavramını kullandığını düşünmekteyiz.

²²¹ Turner, s. 78.

3.2. İslâm İktisat Düşüncesi Ve Paylaşım

3.2.1. Paylaşım Kavramının Tahlili

Paylaşım (dağılım), kelimesi Arapça sözlüklerde; “*tevzi*”, *taksim*, *teferruk*” kelimeleri ile ifade edilmektedir. Bunların hepsi birbirine yakın anlamdadır. Paylaşım ifadesi daha çok *tevzi*’ ile ifade edilmektedir. *Tevzi*’ kelimesi; paylaşma, taksim etme, dağıtma, parçalama gibi anlamlara gelmektedir.²²²

Paylaşım kavramı iktisat literatüründe en geniş anlamıyla *gelir dağılımı* olarak ele alınmaktadır. Gelir dağılımı, üretilen mal ve hizmetlerin tüketiciye ulaştırılması işi ve bu işi gerçekleştirmek için başvurulan yöntemler bütünüdür.²²³ Daha geniş anlamda ise, Milli gelirin kişiler ya da sosyal gruplar arasında paylaşılma biçimini belirleyen toplumsal ilişkilere paylaşım ilişkileri adı verilir. Paylaşım ilişkilerinin sonucunda kişi ve /veya gruplara düşen gelirin ifadesine gelir dağılımı denilmektedir.²²⁴ Gelir dağılımı da fonksiyonel, kişisel, sektörel ve coğrafi gelir dağılımı olmak üzere dört temel kategoride incelenmektedir.

3.2.2. Bazı İktisadi Düşüncelerin Gelir Dağılımı Yaklaşımları

İnsanlığın varoluş tarihinden günümüze kadar daima önemli bir konu olan gelir dağılımı, özellikle de gelir eşitsizlikleri insanların ilgisini çekmiş ve bütün ekonomik sistemlerin çözümü için çaba gösterdiği temel sorunların başında gelmiştir. Gelirin nasıl dağıtılacağı konusunda da ekonomik sistemler tarafından birçok teori oluşturulmuştur. Bu başlık altında, Merkantilizm, Fیزیokratlar ve Klasik İktisadi düşüncenin gelir dağılımı görüşleri hakkında genel bir bilgi verildikten sonra ilgili değerlendirmeleri zikretmeye çalışacağız.

15. yy’da Avrupa’da ortaya çıkan ve bir takım iktisadi düşünce teorileri ortaya koyan Merkantilizm, zenginliği en yüce değer olarak kabul etmiş, değerli madenlerin zenginlik ölçüsü olduğunu ve bunun sadece devletin elinde bulunması gerektiğini savunmuş, devletin güçlenmesi ile vatandaşın da zenginleşeceğini iddia etmişlerdir. Altın tek servet kaynağıdır ve eğer bir ülkede altın yoksa sanayi buna alternatif olmalıdır diyerek, servet

²²² İbn Manzûr, Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem, **Lisânu’l-Arab**, 3. Baskı, Beyrut: Dâru’s-Sadr, 1994, VII, s. 390-391.

²²³ Muhammed İsmâil Haşim, **el-Medhal İlä Üsüsü’l-İlmi’l-İktisâd**, İskenderiye: Dâru’l-Câmia’tü’l-Mısriyye, 2010, s. 203.

²²⁴ Mustafa Sönmez, **Türkiye’de Gelir Eşitsizliği**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1990, s. 9.

yaratmanın ve ekonomik faaliyetlerde en büyük ölçü kabul edilen para kazanmanın gerekliliğine vurgu yapmışlardır.²²⁵

Merkantilizmin kendisinden beklenen çözümü getirememesi ile birlikte ortaya çıkan enflasyon, adaletsiz gelir dağılımı, üretim yetersizliği, fakirliğin artması ve buna bağlı olarak ortaya çıkan huzursuzluklar sosyal açıdan birçok olumsuz sonuçlar doğurmuştur.²²⁶ Merkantilizm, adaletsiz gelir dağılımı, üretim yetersizliği, fakirliğin artması gibi birçok konuda yeterli ve tatmin edici teori ve açıklamalar ortaya koyamadığından antitez olarak olarak Fizyokrasi doktrini ortaya çıkmıştır.

Fizyokrasi doktrini, Gelir dağılımı ile ilgilenen ilk doktrindir. Dr. François Quesnay (1694 –1774) bu doktrinin kurucusu kabul edilmektedir. Gelir akım şeması François tarafından oluşturulmuş ve gelir oluşumu ile gelirin kullanılması ilişkisi ifade edilmeye çalışılmıştır.²²⁷ Devletin müdahalesini kabul etmeyen bu doktrin Quesnay’ın “*Laissez faire, laissez passer*” (bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler) sözüyle sınırsız bir ekonomik serbestlik olması gerektiğine inanmışlardır. Çünkü ekonomiye hâkim olan “doğal hukuk kanunları” vardır. Bu doğal hukuk mülkiyet, hürriyet ve güven olmak üzere üç temel ilkeye dayanır. Bunlar aynı zamanda ilahi kanunlardır ve her şeyin üstündedir. İnsanoğlu bu kanunlara müdahale edemez. Doğal kanunlar sayesinde piyasalar ahenkli işleyebilmekte ve ekonomik faaliyetler kendiliğinden bir düzene girebilmektedir.²²⁸

Fizyokratlar gelir dağılımı teorisini, toplumu üç sınıfa ayırarak ortaya koymuşlardır. Bu sınıflar, çiftçi ve üreticilerden oluşan ziraa faaliyetlerle uğraşan sınıf, toprak sahipleri, ticari ve sanayi faaliyetlerle uğraşan kısır sınıftır.

Üretici sınıfın yarattığı net hâsılının²²⁹ diğer iki sınıfı beslediğini, toprak sahipleri toprağın kiralayıcısı konumunda olduklarından üretici sınıf içerisine dâhil edildiğini

²²⁵ Ömer A. Aksu, **Gelir ve Servet Dağılımı**, İstanbul: İÜ Basımevi, Fakülte Yayın No: 539, 1993, s. 8-9.

²²⁶ Sabahat Bayrak, **İş Ahlakı ve Sosyal Sorumluluk**, İstanbul: Beta Basın Yayım, 2011, s. 87.

²²⁷ Aksu, s.10.

²²⁸ Gülten Kazgan, **İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi**, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2006, s. 58-59.

²²⁹ Fizyokratların düşüncesine göre, insanın toprağa harcadığı emeğe karşılık toprak, atılan tohuma karşılık olarak fazlasıyla ürün veriyor ve kat kat yeniden iade ediyordu. Fizyokratlar, toprağın insan emeğine verdiği bu değer fazlasına *net hasıla* diyorlardı. Salt olarak net hasıla bırakan tarım faaliyetini gerçek üretim olarak kabul ediyorlardı. Ticaret ve sanayi ise net hasıla oluşturamadıklarından, verimli mesleklerden sayılmıyordu. Bkz: Mustafa Özel, “İktisadi Düşüncenin Laikleşmesi”, **Bilgi Bilim ve İslam**, 2005, cilt: II, s. 253-273.

ifade etmişlerdir. Bu üretici sınıf kendi masraf ve ücretlerini çıkardıktan sonra elde ettikleri net hâsılayı toprak sahiplerine kira olarak verirler. Bu da gelir transferini oluşturarak özel mülkiyetin oluşmasına katkı sağlar. Özel mülkiyet bu doktrin içerisinde önemle savunulan bir görüştür. Kısır sınıf içinde yer alan zanaatkârlar net hâsıla yaratmazlar. Sadece emek değeri katarlar ve bu değer gelirlerine eşittir. Ancak üretimde kullandıkları hammaddelerin değerine emekleriyle değer katarlar ve gelirleri bu değere eşittir. Kısır sınıf içinde yer alan tacirler ve sermaye sahipleri ise hiçbir net hâsıla yaratmadıklarından dolayı elde ettikleri gelir net hâsıladan bir indirim olarak algılanmalıdır. Kısır sınıfın, elindeki hammaddeleri işlenmiş ürün haline dönüştürebilmesi için, imalathanelere ve imalatçılara ihtiyaçları olduğunda aldıkları net gelir sonunda tekrar tarım kesimine dönecektir.²³⁰

Fizyokratlara göre yoksulluk, gelir dağılımındaki eşitsizlik, ekonomik sürece yapılan müdahalelerin, bozucu dış etkenlerin ve özellikle de uygulanan yanlış vergi politikalarının sonucudur.²³¹

Fizyokratların bireysel veya toplumsal gelir dağılımı ile ilgili olarak ortaya koymuş oldukları yaklaşımın toplumsal sınıf farklılıklarına dayalı olmasından dolayı ve net hasıla yaratmak için tüm değerlerin görmezden gelindiği ve böylelikle de bırakın gelir dağılımını sosyal ve siyasi olarak birçok problemleri de beraberinde getirdiği tarihi literatür içerisinde yer almaktadır. Adil paylaşım, eşit dağılım gibi kavramlardan hiç söz edilmemekte ortaya çıkardıkları üstün sınıfın dağıttığına diğer sınıfların razı olmasının gerektiğini ve bununda ilahi bir hukuk olduğunu doktrinleri içerisinde sık sık vurgulamışlardır. İlahi olana insanın müdahalesi olamaz diyerek devletin veya bireyin bu dağılıma veya dengeye müdahalesi de asla söz konusu değildir. Bu vesilelerle insanlığın sorunlarına çözüm sunamamış ve yerini başka bir doktrine bırakmak zorunda kalmıştır.

Fizyokratlardan sonra Adam Smith ve John Stuart Mill'in öncülük ettiği Klasik İktisat doktrini ortaya çıkmıştır. Gelir dağılımı konusunda bütüncül bir değerlendirmede bulunamayan Adam Smith ve John Stuart Mill'in boşluğunu David Ricardo doldurmaya çalışmıştır. Gelir dağılımı konusunda diğerlerine nazaran daha geniş çalışmalar

²³⁰ Ali Özgüven, **İktisadi Düşünceler-Doktrinler ve Teoriler**, İstanbul: Filiz Kitabevi, 2005, s. 75.

²³¹ Duygu Yücel, "Gelir Dağılımı Teorileri ve Politikaları", **Doktora Tezi**, İ.Ü. S.B.E, 2011, s. 40-42.

yapmıştır. Bu yüzden klasik iktisadın gelir dağılımı teorisinde D. Ricardo'nun görüşleri baskındır denilebilir.

Ricardo, gelir dağılımı konusunda ekonomiyi sanayi ve tarım olmak üzere iki kısımda ele alır. Tarım kesimi ekonomi açısından diğerine nazaran daha üstündür. Rant, yani toprak sahiplerinin gelirleri üzerinden teorisini açıklamıştır. Bu teoriye göre tarım, azalan verimler kanununa²³² tabidir. Diğer bir teori dayanağı Malthus'un Nüfus Kanunudur.²³³ Üçüncü varsayım ise tam maliyet koşullarıdır.²³⁴ Ricardo, gelir dağılımını, büyümeyi devam ettirecek bir unsur olarak görmüş ve teoriyi rant ile kâr arasındaki karşılıklı ilişkileri üzerine kurmuştur.²³⁵

Gelir dağılımı konusunda 16. yy'dan itibaren kendisine çözüm arayan iktisadi doktrinler ortaya koydukları teorilerle dengeli bir çözüm arayışı içerisine girmişlerdir. Siyasi ve sosyal olarak ortaya çıkan birçok yeni durum beraberinde yeni sorunları ortaya çıkarmıştır. İlkesel olarak ortaya konulan doktrinlerin genel iktisadi problemlere ve özellikle de gelir dağılımı konusunda uzun vadeli çözümler sunamamıştır. Sömürge ve ticaret ve sanayi kapitalizmi sayesinde düşünce evrimi gerçekleşmiş, daha çok kazanan birey ve böylelikle de daha çok fayda sağlayan toplum yarışına girilmiştir. İnsanı bir üretim ve kazanç aracı olarak gören bu doktrinlerin temel kuramı rekabet ve üretim üzerine kurgulanmıştır. Bu da insanın kazanma adına bir diğerini gözetmeden faydasını maksimize etmesine, gelir kazananın gelir elde edemeyenden bihaber olmasına sebep olmuş ve toplum içerisindeki gelir dağılımı adeta bir uçuruma dönüşmüştür. Bu dengeyi sağlamak adına yapılacak bireysel veya devlet müdahalesine de sıcak bakılmamıştır. Bu açıdan söz konusu doktrinlerin *doğal denge yasası* adı altında bu gelir adaletsizliğini gizleme veya meşrulaştırma çabasında olduğunu söylemenin daha doğru olacağını düşünmekteyiz.

19. yüzyılın ikinci yarısı sanayi devriminin başlangıcı olarak kabul edilmiş ve Sanayi devrimi ile birlikte de “her şey mubahtır” anlayışı çerçevesinde kurumların üretim

²³² Tarım arazilerinin sınırsız olmadığı ve toprakların aynı kaliteye sahip olmadığı için, tarım azalan verimler kanununa tabidir.

²³³ Bu kanuna göre ücretler asgari geçim düzeyinin üstüne çıkarsa, bu durum nüfusun hızla artmasına neden olacaktır. Nüfus arttıkça da daha fazla besin maddesine ihtiyaç duyulacağı için daha verimsiz topraklara gidilecektir. Bu durumda aynı kalitedeki ürünler farklı maliyetlerle elde edilecektir. Ama ücretler asgari geçim düzeyinin altına düşerse nüfus azalacaktır. Bkz: Özgüven, s. 62, 67-68.

²³⁴ Eğer piyasada tek fiyat olursa farklı iki maliyetle elde edilen ürünlerden biri prim yapacaktır. Buna varsayım kanunu denilmektedir. Ayrıntılı bilgi için Bkz: Özgüven s. 71-72.

²³⁵ Yücel, s. 44.

politikaları belirlenmiştir. Ancak bu politikaların tek amacı sadece kâr elde etmek olduğundan bu kurumlar uzun vadede tüketici haklarını, sosyal faydayı ve teorilerde ifade edilen eşit gelir dağılımını göz ardı etmişlerdir.

3.2.3. İslâm İktisat Düşüncesine Göre Adil Gelir Dağılımı ve Önemi

İslâm'ın getirdiği ve evrensel olarak değerlendiren temel esaslar içerisinde adalet, insanlığın en önemli değer kaynağıdır. Adalet sayesinde devletler, kurumlar ve kişiler toplum içerisinde kendine sağlam bir yer edinebilirler. Adalet kurumları sağlam işletildiği takdirde diğer kurumların işlevsel aksaklıkları giderilebilir. Ancak adaletin doğru işletilemediği bir sistem de diğer kurumların işlevsel olması hiçbir anlam ifade etmeyecektir. Ekonomik sistemler içerisinde de adalet olgusunun ne denli öneme sahip olduğu bilinen bir gerçektir. Adil olmayan bir ekonomik sistemin işlevsel bir şekilde iktisadi çözüm önerilerini yerine getirebilmesi ve toplum tarafından sosyo-ekonomik açıdan kabul edilmesi uzun vadede gerçekleşmeyecek bir durumdur.

İslâm perspektifinde devlet, kurum, birey arasında diğer sistemlerdeki gibi dışlanan veya tüm sorumluluğun devlete yüklendiği çözüm teorileri söz konusu değildir. “İnsan için devlet, devlet için insan” anlayışı tüm sistemin vazgeçilmez bir parçasıdır. Devlet halkına hizmet edip ihtiyaçlarını karşıladığı müddetçe ayakta kalacak ve insanlarda bu ihtiyaçları giderildiği müddetçe devletlerini yaşatacaklardır.

İslâm da çalışmak gayret, göstermek, kazanç elde edip üretmek kabul edilip teşvik edilmiştir. “İnsan için ancak çalıştığına karşılığı vardır”²³⁶ ayeti de buna en büyük delillerden birisi olarak zikredilebilir. Çalışıp kazanç elde eden birey ile çalışmayan ve gelir elde edemeyen bireyin gözetilip iyileştirilmesi başta devletin sahip olduğu sosyal görev ve sorumluluk bağlamında çözüme kavuşturulmuştur. Üretmeyen, kazanç sağlayamayan dolayısıyla da ihtiyaç sahibi olup yardıma muhtaç olan birey, toplumsal gelirden payını alacak ve en asgari düzeyde de olsa yaşatılacaktır. Değer ve üretkenlik bakımından topluma dolaylı yollardan katkı sağlayan, üretime katılıp katılmamasına bakılmaksızın bu bireyleri gözetmek başta devlet olmak üzere toplumsal yapı içerisindeki kurumların ve gelir sahibi olan diğer bireylerin zorunlu görevlerindedir. Mülkiyet hakkı mahfuz olmakla birlikte tüketim açısından tüm bireyler toplumsal açıdan bir telakki edilmiştir diyebiliriz.

²³⁶ Necm Sûresi, 53/39.

İslâm'ın sosyal mülkiyet prensibi toplumdaki sosyo-ekonomik dengesizliği ortadan kaldıracak diğer bir çözüm yoludur. Tabiatıta var olan tüm kaynakların sahibi Allah'tır (*Mülk Allah'ındır*) anlayışı ile kamu mallarının faydası toplumdaki tüm bireylere dağıtılmış ve bu yolla elde edilecek haklar meşru kılınmıştır.

Üretime katkı sağlayan faktörler üretimden elde edilecek faydadan ilk pay sahibi olanlardır. Kendi kazancından, gelir elde edemeyen başkalarının da hakkının olduğuna inanan Müslüman birey, sosyal sorumluluk adına fakir kimselere gerçekleştireceği transfer sayesinde yaşadığı toplumdaki eşitsizliği gidermede üzerine düşen görevi yerine getirmiş olacaktır. Kazancı elde etme de dahil olmak üzere toplumsal eşitsizlik ve gelir dağılımındaki düzensizliklere karşı alınması gereken tedbirler İslâm tarafından ortaya konmuştur. Bunlardan en önemlisi bireyin kazancına faizi hiç bir şekilde bulaştırmamasıdır. Faiz, tarafların birisine fayda sağlarken diğer tarafa da zarar olarak yansımaktadır. İslâm akit teorisinin en önemli ilkelerinden birisi, tarafların hak ve hukukunu karşılıklı olarak teminat altına almasıdır. Faiz ile yapılan her türlü akit bu temel prensibin ihlali ile sonuçlanacak ve toplumsal dengeyi dolaylı yollardan zarara uğratacaktır. Bireylerin birisi güçlenirken diğeri zayıflayacak ve İslâm'ın tesis etmek istediği yapı bozulacaktır.

Sosyal refahın artmasına yönelik aktiviteler, yatırım ve istihdam sağlayan ortaklıklar, ortak girişimlerin sebep olduğu artan yatırımlar sayesinde bireylerin ve halkın gelir düzeyinde yükselmeler, toplam talepte bir artışa yol açacağından İslâm iktisat düşüncesinin teşvik ettiği uygulamalardır. Bu uygulamalar sayesinde İslâm'ın yeniden fayda sağlayıcı ve düzenleyici tedbirleri uygulanarak ekonominin adil dağılımının daha yüksek seviyelere ulaşması hedeflenir.

Zekât ve öşür gibi yükümlülükler sadece zenginden fakire transfer oluşturarak fakirlerin iyileştirilmesini sağlar ve ihtiyaç sahiplerinin gelirini geçici ve belirli bir düzeyde artırır. Dar gelirli veya fakir kimselerin tüketim için marjinal eğilimi zenginlere göre daha yüksek olması sonucu toplam tüketimdeki net artış yükselir. Bu sebeple zenginden fakire gerçekleşen transfer sonrası toplam talepte artma meydana gelir. Bunun sonucunda da üretim, istihdam ve gelir artışları gözlemlenir.²³⁷

²³⁷ İkbâl Muhammad Anjum, “An Islamic Scheme of Equitable Distribution of Income and Wealth”, *American Journal of Islamic Social Sciences*, vol. 12, no. 2, Summer 1995, pp. 234-239.

Yukarıda ifade etmeye çalıştığımız sosyal refahın artmasına yönelik aktiviteler, yatırım ve istihdam sağlayan ortaklıklar, ortak girişimlerin sebep olduğu artan yatırımların İslâm iktisat düşüncesi açısından diğer iktisadi sistemlere göre daha önemli ve öncelikli olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü bu aktiviteler toplumsal fayda üretme açısından daha verimli ve uzun vadeli. İnsanların üretim aktivitelerine katılımını sağlayacak tedbirlerin ekonomik açıdan verimliliği tartışılmaz bir gerçektir. Bu tedbirler, insanın salt üretim faktörü olarak görülmesi değil toplumsal faydaya katkı sağlayacak bir unsur olarak görülmesindedir. Bu şekilde katkı sağlayacak bireyler sayesinde İslâm'ın hedeflediği ekonomik amaçlar gerçekleştirilmiş olur.

3.2.4. İslâm İktisat Düşüncesinde Zenginlik ve Fakirlik

İslâm dünyasının diğer medeniyetlerden geri kalışının ve başkalarına bağımlı olarak var olmasının temelinde dünya-ahiret dengesinin korunamaması ve İslâm'ın fakirlik ve zenginliğe karşı bakış açısının doğru olarak bilinmemesi yatmaktadır. İfrat ve tefritten uzak, itidalli şekilde müreffeh bir yaşam sürülmesinin gerekliliği İslâm tarafından temel hedef olarak vurgulanırken bazı anlayışlar ve uç yaklaşımlar sayesinde bu temel hedeften sapılmıştır. Mal ve servetin bireye hâkim olmasının önüne geçmek ve bunun karşılığında mal ve servete hâkim olan birey yetiştirmek, aynı zamanda bu yönde toplumsal üretim-tüketim sosyolojisi oluşturmak İslâm İktisat düşüncesinin en önemli amaçlarından biri olduğu düşünülmektedir.

İslâm iktisat düşüncesinde fakirlik veya zenginlik kutsal değildir. Kişinin zengin olmasının bireysel yönü olmakla birlikte kader inancımızla da ilişkisi vardır. Kişinin zengin veya fakir olması onu farklı bir sosyal tabakaya dâhil etmeyecek bilakis bazı sosyal sorumluluklarla yükümlü kılacaktır. Zengin olması durumunda fakiri gözetecek, fakir olması durumunda ise bir an önce çalışıp gayret gösterip yaşamını müreffeh seviyeye çıkarmak için Allah'a tevekkül edecektir.

Fakirlik ve gelir dağılımındaki adaletsizlikler dünya ölçeğinde ele alındığında dünya piyasasının %85'ini elinde bulunduran % 10'luk bir zümrenin olduğunu ve geriye kalan kaynakların %15'inin de diğer %90'lık kesim tarafından kullanıldığını görmekteyiz.²³⁸ Bu durum üstat Necip Fazıl'ın Destan adlı şiirinin şu dizelerinde de ''Allah'ın on

²³⁸ Mahmut Bozan, **Yoksulluk Algısına Farklı Bir Bakış**, Uluslararası Yoksullukla Mücadele Stratejileri Sempozyumu, 13-15 Ekim 2010, İstanbul: I, 2011, s. 38-39.

pulunu bekleye dursun on kul,/ Bir kişiye tam dokuz, dokuz kişiye bir pul./ Bu taksimi kurt yapmaz kuzulara şah olsa...’’ ifade edilmiştir.

Bu problemin çözümü için insan onurunun evrensel ve kutsal olmasından hareketle tüm siyasi ve ekonomik çıkarlardan arınarak çabalar ortaya koymak kaçınılmazdır. Ancak bu çabalar maalesef teorilerden öteye geçememektedir. Kapitalist dünya algısı ve devletlerin ihtiras ve hırsları bireylere de yansımış olacak ki yoksulluk problemine dair endişelerimiz gün geçtikçe azalmakta ve bu konuda ortaya konulan küçük çaplı çabalarda yok olup gitmektedir. İslâm iktisat düşüncesi bağlamında bu sorunun çözümüne dair gerçekçi yaklaşımlar ortaya koymak, projeler üretmek bu alanda çalışanların en önemli görevi olduğunu düşünmekteyiz.

İmâm Muhammed’in eserinde tavsiye ettiği infak modeli bu açıdan önem arz etmektedir. Yoksulluğun giderilmesi adına, infak modelinin daha da geliştirilip bir dizi sosyal projeler üretmek, başta devlet olmak üzere bireylerin de görevidir.

İslâm iktisat düşüncesinde fakirliği ortadan kaldırmak adına geçici tedbirler yerine kalıcı ve sürdürülebilir çözümlerin üretilmesini esas olduğunu ifade etmiştik. Fakir kimselere yardım elini uzatmaktan daha ziyade fakirlerin elinin güçlendirilmesi ve toplumsal üretime katkı sağlayacak şekilde sosyal dönüşüm projelerinin üretilmesi daha elzendir. Nitekim bu yönde son yıllarda yapılan bazı dernek ve devlet işbirliği ile sosyal dönüşüm projeleri buna örnek olacak bir çalışma olarak zikredilebilir.²³⁹

İslâm’ın hak kavramına yaklaşımı ve bunun adil bir şekilde kişilere paylaşılması esası burada mikro alanda değerlendirilmesi gereken bir tedbir olarak düşünülebilir. Ferdi boyutta diğer bir mücadele yönteminin eğitim seviyesinin yükseltilmesi olduğunu düşünmekteyiz. Geri kalmışlık ve toplumsal refah seviyesinin azalmasında, cehalet en büyük paya sahiptir. Yoksulluk ve eğitim ilişkisi birbirleriyle ters orantılıdır. Eğitimsizlik yoksulluğa, yoksulluk ise eğitimsizliğe sebep olmaktadır. Eğitim seviyesindeki azalmanın veya artmanın ülke ekonomisi için de çok büyük katkıları vardır. Örneğin, Amerika’da okur-yazar eksikliğinin yıllık ekonomiye maliyetinin 60 milyon dolar seviyesinde olduğu dile getirilmektedir.²⁴⁰ Ayrıca, OECD ülkelerinde

²³⁹ Deniz Feneri Derneği tarafından Uşak da uygulanmaya başlanan “*Saanen Keçisi Yetiştiriciliği projesini*” fakirliğe kalıcı çözüm projeleri bağlamında örnek olarak gösterebiliriz. Proje detayları için Bkz: www.denizfeneriderneği.org.tr, Erişim Tarihi:(20.04.2016)

²⁴⁰ http://www.ginconet.eu/sites/default/files/library/AE_trends_issues_Europe.pdf, s. 26. (21.04.2016)

mevcut eğitim seviyesinin üzerine yapılacak 1 yıllık ilave eğitimin %3-6 arasında ekonomik seviyeye olumlu katkı sağlayacağı raporlar da ifade edilmiştir.²⁴¹ Bu örneklerden hareketle İslâm toplumları olarak eğitim ve kalkınma ilişkisini iyi okumalı ve bu yönde adımlar atılmalıdır.²⁴²

3.2.5. İslâm İktisat Düşüncesi ve Sosyal Sorumluluk

Tarihin en eski çağlarından itibaren var olan sorumluluk kavramı, insanların inanmış oldukları ilahi olan veya olmayan dinlerin içerisinde görülmektedir. Din, bireylere ve toplumlara birçok sorumluluk alanı yüklemektedir. Bu dönemlerde insanların kendi ilkeleri, kişisel yargıları, inançları, değerleri ve ahlâki görüşleriyle bir sosyal sorumluluk anlayışı geliştirmiş oldukları belirtilmektedir.²⁴³

Günümüzde giderek artan bir öneme sahip olan “Sosyal Sorumluluk” kavramına dair, İslâmi temellerde yaklaşımlar ortaya koymak, bireysel ve kurumsal alanda evrensel görevlerimiz arasındadır. Kurumların ve bireylerin toplumsal fayda üretmek için yerine getirmesi gereken görevleri hedef kitleye ulaştırma adına ortaya koydukları her türlü çaba sosyal sorumluluk alanına girmektedir. Hedef kitlesi olan her türlü kurumsal yapıdan bireyleri tarafından beklenen bazı davranışlar sosyal sorumluluğun ta kendisidir. Birey ile kurumsal yapıyı belirli amaçlar ve hedefler doğrultusunda aynı düzlemde buluşturması da ayrıca önemlidir.

İslâm, hedef kitlesi bakımından başta Müslüman halklar olmak üzere tüm insanlığı da içine alan geniş bir sosyal yelpazeye sahiptir. Bu hedef kitlenin yaşadığı her türlü sosyal sorunlara dair çözüm önerileri sunması İslâm’ın en temel hedeflerindedir. Yeni yaklaşımlar, farklı çözümler ortaya koymak adına ortaya konulan her türlü gayret ve çaba sosyal sorumluluk adına kıymet teşkil etmektedir.

İslâm’ın genel yapısı içerisinde sosyal sorumluluk adına fert-devlet-kurum gibi net ayrımların olmadığını daha öncede ifade etmeye çalışmıştık. Her yapının kendine ait sorumluluklarının bulunması, bu alanın sosyal hayat içerisinde bulunan tüm kesimlere paylaştırıldığını zikretmek yerinde olacaktır. Bu konudaki külfet paylaşım yaklaşımı,

²⁴¹ <http://www.wallnetwork.ca/Adult-Learning-Trends-in-Canada-2013.pdf>, s. 26. (21.04.2016)

²⁴² Osman Güner, “Sünnet Ekseninde Toplumsal Problemlere Bakış: Fakirlik Sorununa Çözüm Arayışı”, **Sünnet Sosyolojisi Sempozyum Bildiriler Kitabı**, Ankara: 2013, s. 362.

²⁴³ Bayrak, s. 85.

yürütülen projelerin ve çalışmaların uzun vadede işlevsellik kazanması ve sürdürülebilir olması açısından büyük önem arz etmektedir.

Bireysel anlamda sosyal sorumluluk adına İslâm İktisat düşüncesi içerisinde değerlendirilebilecek en önemli alan infak'tır. İnfak olgusunun oluşumunda dini nassların olması ve Şari' tarafından bu ilkesel kavramın sıklıkla zikredilmesi yukarıda ifade etmeye çalıştığımız külfet paylaşımına örnek teşkil edebilir. Devletin ve bireyin görevleri, ahkâm ve tarihi-kültürel gelenek içerisinde ayrı ayrı kategoride ele alınmış ve uygulanmış olması bunun göstergesi olabilir. Beytü'l-mâl, Hisbe teşkilatı, adalet kurumları, gibi yapılar bu alanda devlete yüklenen sorumluluk alanlarını çözüme kavuşturmaya çalışmışken bireysel anlamda ise: zekat, öşür, sadaka, infak gibi davranışlar bireysel sorumluluk alanını oluşturmuştur. Bu alanlar daha çok mâli görünümde olduğundan bunun dışında da sosyal sorumluluğa katkısı olacak birçok farklı alan bulunmaktadır. Bu farklı alanların başında da eğitim gelmektedir.

Sosyal sorumluluğu tesis edecek bireylerin bilinç kazanması ve bu kazanımlardan sonra pratik alanlarda bu bilincin uygulanması, sosyal sorumluluğu toplumda yaygınlaştırma adına en büyük alandır. Son dönemlerde sosyal sorumluluğun geliştirilmesi için ülkemizde eğitim alanında umut verici çalışmalar yapılmakta olup gerek milli eğitim politikalarında gerekse üniversitelerde sosyal sorumluluğun hizmet alanlarıyla alakalı uygulamalı ve teorik eğitimler verilmektedir.²⁴⁴

Toplumsal anlamda sosyal sorumluluk alanları ise, yoksulluk, kıtlık, fakirlik, engellilik, işsizlik, eğitimsizlik, ahlâki sorunlar, şiddet, kadın ve çocuk istismarı, terör, uyuşturucu, yaşlı bakımı, ve çevresel sorunlara ilişkin yapılan çalışmalara katkı sağlamak, bilinçlendirme faaliyetlerinde bulunmak, gerekli iş birliği içerisinde koordineli bir şekilde diğer kurumlarla hareket etmek olarak düşünülebilir.

²⁴⁴ M. Coşkun Saran, G. Zorel, F. İ. Aksoy, “Üniversitelerde Sosyal Sorumluluk Bilincinin Geliştirilmesi”, **Journal of Yasar University**, 22(6), 2011, s. 3738-3745.

3.3. İslâm İktisat Düşüncesi ve Tüketim

3.3.1. Tüketim Kavramının Tahlili

Tüketim, yok etmek, harcamak, tüketmek, bitirmek, ziyan etmek gibi olumsuz anlamları olan fakat zamanla kendi anlamının sınırlarını aşarak birçok farklı alanlarda kullanılan başta iktisat olmak üzere, sosyoloji, psikoloji, tarih, felsefe gibi disiplinlerin ilgilendiği önemli bir kavram haline gelmiştir.²⁴⁵

Tüketimin doğrudan ilgili olduğu diğer bir kavram da üretimdir. Tüketim olgusunu açıklamak istediğimiz de başvurmamız gereken diğer bir alan üretimdir. Tüketimi ve üretimi birbirinden ayırt ederek düşünmek, aralarındaki salt ilişkiyi görmezden gelmek, tüketim kavramını anlamamıza engel teşkil edecektir.²⁴⁶

İktisadi açıdan tüketim, ihtiyaçların karşılanması için gerekli olan mal, hizmet ve üretim biçimlerinin tüketici tarafından kullanılmasıdır. Ekonomik ilişki içerisinde tanımlanan bu kavramın aynı zamanda kültür, değer, psikoloji gibi alanlarla da sıkı bir ilişkisi vardır.²⁴⁷

3.3.2. Tüketim ve İhtiyaç Teorisi

Tüketimi kısaca, “belirli bir ihtiyacımızı tatmin etmek için bir ürünü ya da hizmeti edinme, sahiplenme, kullanma ya da yok etme olarak tanımlamak olanaklıdır. Bu eylemi yapan birey ise tüketici olarak adlandırılabilir. Tüketim tanımında vurgulanan en önemli unsur, ihtiyaçların tatminidir.²⁴⁸ Burada ele alınması gereken temel mesele ise ihtiyaç yaklaşımıdır. İhtiyaçlar sınırsız mıdır?, Neler ihtiyaçtır ve neler değildir?, Hangi ihtiyaçlar öncelik hakkına sahiptir?. Bu ve buna benzer soruların cevapları tüketim sorununa çözüm için önemli ipuçları verebilir.

Liberal ekonomilerde ihtiyaç veya gereksinim sübjektif bir özelliğe sahiptir ve bunu belirlemek kişinin tercihlerine bırakılmıştır. Sosyalist ekonomilerde ise ihtiyaç ve tatmin hiyerarşisi objektiftir ve belirli bir sistem içerisinde ele alınmıştır. Dünya ekonomisinin tarihi serüveni içerisinde kapitalist düşünce ortaya çıkmadan ne ihtiyaçlar

²⁴⁵ Mustafa Orçan, **Osmanlı'dan Günümüze Modern Türk Tüketim Kültürü**, Ankara: Harf Eğitim Yayıncılığı, 2008, s. 22

²⁴⁶ Raymond Williams, **Anahtar Sözcükler: Kültür ve Toplumun Söz Varlığı**, Savaş Kılıç (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 95

²⁴⁷ Orçan, s. 23.

²⁴⁸ Yavuz Odabaşı, **Tüketim Kültürü, Yetinen Toplumun Tüketen Topluma Dönüşümü**. İstanbul: Sistem Yayınları, 1999, s. 4.

sınırsızdı nede kaynaklar kıttı. Önceki toplumlarda kaynak yönetimi ve kişisel davranışlar toplum tarafından kontrol altında tutulmuş, ihtiyaçları belirleyen ana etmen ise kişiden ziyade toplumsal yapı olmuştur.²⁴⁹ Geçmişimizde buna dair birçok örneği büyüklerimizden dinleyerek dahi öğrenebiliriz. Örneğin, yeni bir elbise alındığında giyip dışarıya çıkmakta tereddüt eden bir toplumken şimdi elbise, moda, marka, trend yarışlarının yaşandığına, bir yerde otururken bindiği arabanın markasını belli etmek için anahtarını masa üzerine koyarak gösteriş yapanlara, gittiği yerlerin marka ve pahalı yerler olmasına dikkat edenlere, kullandığı marka telefonun suksesini satmak adına cebine koymadan elinde taşıyanlara rastlamak mümkündür. Kapitalist dönüşümün en bariz örneklerini yaşadığımız çevredeki sosyolojik değişimde rahatlıkla bulabiliriz.

İhtiyaçları belirleme de diğer bir yaklaşım ise doğalcı yaklaşımdır. Bireyin ihtiyaçlarının psikolojik sebeplerden kaynaklandığını ileri süren bu yaklaşımda temel zorunlu ihtiyaçlar yeme, içme, giyinme, barınma şeklindedir. Diğer ihtiyaçlar ise birey tarafından bunlar üzerine inşa edilmektedir.

3.3.3. İslâm İktisat Düşüncesi ve İhtiyaç Teorisi

Klasik fıkıh literatürümüzde ihtiyaç konusu “*zarûriyyât, hâciyyât ve tahsîniyyât*” şeklinde üçlü bir tasnif içerisinde ele alınmıştır. Zarûriyyât, insan yaşamı için vazgeçilmez olan gerekli ihtiyaçlar için hâciyyât, insan hayatını kolaylaştıran ve rahatlık sağlayan normal ihtiyaçlar, tahsîniyyât ise bu iki türlü ihtiyaçların tamamlayıcısı olarak değerlendirilmiştir.²⁵⁰

İnsanın temel ihtiyaçlarının normatif esaslarını bu üç başlık altında belirleyen İslâm fikhî, itibari değerlendirmelerin engin ve ucu açık olmasından dolayı bu sınırsız denilebilecek alana hiyerarşik bir sistem getirmeye çalışmıştır. *Tahsîniyyât* alanını netleştirebilmek adına “*menfaat, ziynet, fuzûl*” kavramları da eklenmiş ve ihtiyaç ötesi olarak değerlendirebilecek, lüks ve şüpheli olanları tanımlayabilmek adına beşli bir tasnif yoluna gidilmiştir. İnsan psikolojisinin ihtiyaç olgusuna yaklaşımı, yaşamış olduğu dış çevre ile doğrudan alakalı olduğundan bunun dengeli bir düzeyde tutulması için belirli ilkesel çerçeveler çizmiştir.²⁵¹

²⁴⁹ Ayşe Trak, “İhtiyaçlar Üzerine”, **Toplum ve Bilim**, İstanbul: İletişim Yayınları, sayı:12, 1980, s. 2-20.

²⁵⁰ Ali Pekcan **İslâm Hukukunda Gâye Problemi**, İstanbul: Ek Kitap, s. 34-35.

²⁵¹ Rahmi Yaran, “İhtiyaç”, **DİA**, XXI, İstanbul: TDVY, 2002, s. 574.

Zarûriyyât kapsamındaki ihtiyaçlar, dinin ve hayatın gerekli kıldığı ihtiyaçları ihtiva etmiştir. Hâciyyât, hayatın sıkıntısız sürdürülmesi için gerekli olan ihtiyaçları kapsamıştır. Bu ihtiyaçlar karşılanmadığı takdirde dinî ve dünyevî hayatın sürdürülmesinde ciddi sıkıntılar ortaya çıkar. Bu yüzden diğer taksimler genel anlamda tüm ihtiyaçları kapsamakla birlikte dar anlamda ihtiyaçları bu sınıf ihtiva eder ve bu yüzden hâciyyât olarak isimlendirilmiştir. Tahsîniyyât ise, hayatın sürdürülebilmesine doğrudan olumsuz etkisi olmayan fakat giderildiğinde hayatın daha rahat sürdürülmesine vesile olan ihtiyaçlardır. Bütün bu hiyerarşi aslında birbirinin tamamlayıcısı mahiyetindedir. İnsan için zaruri olan ile ihtiyaç olanın ne olduğu hususunda da bir takım değerlendirmeler yapılmıştır. İnsan için zaruret olan şeyler, varlığının devamının kendisine bağlı olduğu şeyleri ifade ederken ihtiyaç, insanın arzuladığı ve temin etmediğinde psikolojik veya fizyolojik anlamda sıkıntıya maruz kalacağı ve bundan dolayı da bazı aktivitelerini yerine getiremeyeceği eksiklikleri ifade etmektedir.²⁵²

İhtiyaçların toplumu ilgilendiren yönü ferdî ihtiyaçların zaruret kısmına dâhil edilerek açıklanmaya çalışılmıştır. Bir ihtiyacın temin edilmesindeki ruhsatlar da fert için gerçek zaruret esas alınırken, toplum açısından açık ihtiyaç yeterli sayılmıştır. Bundan dolayı, toplumsal ihtiyacın giderilmesinde zarurette olduğu gibi ihtiyaç miktarıyla yetinilmesi esas alınmıştır. İhtiyaç miktarının aşılması ise kabul görülmemiş hatta haram sayılmıştır. Mecellede yer alan “Hâcet umumi olsun hususi olsun zaruret menzilesine tenzil olunur”²⁵³ şeklindeki genel kural da bu çerçevede ele alınmıştır.²⁵⁴

Fıkıh anlayışımız içerisinde zorunlu ihtiyaçlar şu şekilde tespit edilmiştir. Kişinin barınacağı evi, giyim için elbiseleri, evinin eşyaları (mobilyaları), güvenliği için techizatları, bindiği arabası, bilimsel faaliyetler için kullanılacak kitaplar ve diğer malzemeler, sanat erbabının aletleri, ticarete kullanmadığı bir yıllık nafakasını temin edecek miktardaki yiyecek ve içecek malzemeleridir. Buradaki tasnif ihtiyacın öznel kriterleri ve kişinin vereceği zekât açısından önemlidir. Bunun dışında kalan durumların

²⁵² Yaran, s. 573-574.

²⁵³ Mecelle, md.32.

²⁵⁴ Yaran, s. 574.

ihtiyaç olup olmayacağı yaşanılan çevre, zaman, mekân, sosyo-ekonomik koşullara göre değişkenlik göstereceğinden kazuistik (olaya göre fetva) bir şekilde ele alınmalıdır.²⁵⁵

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere İslâm fıkhi ile paralel olan İslâm iktisat anlayışı normatif bir şekilde meseleye yaklaşarak ihtiyaçlar konusunda ilkeli, itidalli, esnek, israftan uzak ve faydacılığı göz önünde bulundurmuş ve en genel manada toplumsal maslahatı esas almıştır. Kültürel ve sosyal boyutlu ihtiyaçları da göz önünde bulunduran İslâm iktisat düşüncesi yabancılaştırma, benliğin yok olmasına sebep olan tüketimler ve doğal yaşam alanlarına zarar verebilecek her türlü tüketimi ihtiyaç olarak görmemiş ve kabul etmemiştir.

3.3.4. İmâm Muhammed'e Göre İhtiyaçlar

İmâm Muhammed, ihtiyaçlar konusunda temel bir yaklaşım sergilemiş ve dört kısımda ele almıştır. Bunlar yeme, içme, giyinme ve mesken ihtiyaçlarıdır.²⁵⁶ Bu ihtiyaçları Kurân-ı Kerim'deki izdüşümlerden bahsetmiş ve yemek konusunda *''Biz onları yemek yemez bir beden yapısında yaratmadık. Onlar ölümsüz de değillerdi''*²⁵⁷ ayetini delil getirmiştir. İçmek ile alakalı *''Allah'ın rızından yiyin, için!''*²⁵⁸, giyinmek ile alakalı *''Ey Âdemoğulları! Sizlere ayıp yerlerinizi gizleyip örtecek elbise ve süslenecek şeyler indirdik.''*²⁵⁹ Mesken konusunda ise insanın bedeninin soğuk ve sıcaktan korunmak ve zarar görmesini engellemek adına barınmaya ihtiyaç duyduğunu ve *''...ve İnsan zayıf yaratıldı''*²⁶⁰ ayetini de buna delil olduğunu zikrederek meskenin, yeme içme mesabesinde bir ihtiyaç olduğunu akli delillendirme yoluyla ortaya koymuştur.²⁶¹

İmâm Muhammed'in bu konudaki yaklaşımı zaruri ihtiyaçlar bağlamında değerlendirdiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. İmâm Muhammed'in İhtiyaç yaklaşımındaki temel zeminin hayatı devam ettirme ve dini vecibeleri yerine getirme olduğu eserinde vurgulanan bir husustur. Bu sebeple dünyevi yaşam ile dini yaşamın zorunlu ihtiyaçları arasında fark görmemiştir.²⁶²

²⁵⁵ Rahmi Yaran, *İslâm Fıkında İhtiyaç Kavramı ve Kurumsallaşması*, İstanbul: M.Ü.İ.F. Yayınları, 2007, s. 85.

²⁵⁶ Şeybânî, *el-Kesb*, s. 162.

²⁵⁷ Enbiya Sûresi, 21/8.

²⁵⁸ Bakara Sûresi 2/60.

²⁵⁹ Âraf Sûresi, 7/26.

²⁶⁰ Nisa Sûresi, 4/27.

²⁶¹ Şeybânî, *el-Kesb*, s. 162-163.

²⁶² Şeybânî, *el-Kesb*, s. 122-124, 132, 162-163.

İmâm Muhammed'in zorunlu ihtiyaçların dışında kalan diğer ihtiyaçlar konusundaki yaklaşımı helal-haram bağlamında olmuştur. Daha öncede ifade edildiği gibi kişinin tüm yaşamındaki tasarruflarına normatif bir yaklaşım vurgusu, israftan uzak, özgecilik anlayışı, ihtiyaçların karşılanması konusunu da kapsamaktadır. İhtiyaçları sınırsız olarak görmek ve bu konudaki özgürlük alanının sınırsız olduğunu düşünmek, İslam'ın tüketim anlayışıyla uyumlu olmadığından İmâm Muhammed tarafından da kabul edilmemiştir.²⁶³

Dünya iktisat teorilerinin tamamında bu temel ihtiyaçların teorik olarak ele alındığını ancak bu şekilde net bir ayırımında İmâm Muhammed kadar net olarak yapılmadığını düşünmekteyiz. Bu ihtiyaçlar aynı zamanda dünyada yaşayan birçok insanın ihtiyaç duyduğu ve sıkıntılara maruz kalarak hayat sürdürmeye çalıştıkları bilinen bir gerçektir. Mevcut iktisadi sistemlerin teorilerinde var olan bu ihtiyaçların hedef kitleye ulaştırılmadığından hareketle, ortaya atılan teorilerin uygulanmadığı ve işlevsel olmadığı aşikârdır. Bu teorilerin uygulanabilir ve sürdürülebilir bir şekilde ortaya konup işlevsellik kazanması için daha sağlıklı bir düzene ihtiyaç duyulduğu gözler önündedir. Bu düzenin de İslâm iktisat düşüncesi bağlamında oluşturulacak -adı her ne olursa olsun- her türlü sistem olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

3.3.5. İmâm Muhammed'e Göre Tüketim

İnsan, ihtiyaçları göz önüne aldığı anda hayatını devam ettirmek adına belirli tüketimlerde bulunacak ve bu tüketim tercihlerinin bazısı zorunluluk, bazısı ihtiyaç, bazısı ise savurganlık olarak değerlendirilecektir.

İmâm Muhammed, insanın tüketim tercihlerini üç seviyede incelemiştir. Bunlardan ilki, insanın inanışları veya yaşadığı çevrenin etkisi ile kendini maruz bıraktığı düşük tüketim, ikincisi yaşam şartlarını yerine getirme veya iyileştirme adına dengeli- yeterli tüketim, üçüncüsü de savurganlık veya tutumlu olma arasında kişinin tercihi yönünde belirlenecek olan aşırı tüketim seviyesidir.²⁶⁴

Bu seviyelerden düşük tüketim İmâm Muhammed tarafından haram kabul edilmiştir. Bu sıfır tüketim anlamına gelmektedir ki, zaten insan tabiatına aykırıdır. İnsanın hayatını devam ettirebilmesi ve kulluk görevini yerine getirebilmesi için mutlaka zorunlu olan

²⁶³ Şeybânî, *el-Kesb*, s. 61, 122-124.

²⁶⁴ Şeybânî, *el-Kesb*, s. 124.

ihtiyaçları karşılaması gerekmektedir. İmâm Muhammed bu konuda, ‘‘Kim kendini yemeden içmeden alıkoyarsa kendi eliyle kendisini ateşe atmış olur’’ diyerek bu konudaki kararlılığını ifade etmiştir.²⁶⁵ İmâm Muhammed, yaşadığı dönemde bu tüketim seviyesine inanan ve bu seviyenin de dinin bir gereği olduğuna insanları yönlendirenlere karşı net bir cevap vermiştir. Bu tüketim seviyesinin dini argümanlarla ele alınmasının nedenlerini önceki bölümlerde ele almıştık.

İkinci tüketim seviyesi olan dengeli-yeterli tüketim düzeyi ise ölçülü bir tüketim seviyesidir. İnsan, hayatının temel gereksinimleri bu tüketim seviyesi ile karşılamaktadır. İmâm Muhammed, bu tüketim seviyesindeki en büyük zeminin itidal olduğunu sıkça dile getirmiştir.

Üçüncü tüketim seviyesi olan aşırı tüketimi ise İmâm Muhammed, israf olarak değerlendirmiş ve bu tüketim davranışının haram olduğunu ifade etmiştir.²⁶⁶ Bu sebeple İslam iktisadının tüketim seviyelerini genel hatlarla ele almıştır diyebiliriz. Gelir ve tüketim eşitliğini veya gelirin tüketimin üstünde olması durumlarının da İmâm Muhammed tarafından incelendiğini söyleyebiliriz. Kişinin belirli yükümlülükleri yerine getirebilmesi için mutlaka tüketiminin gelirden az veya eşit olması gerekmektedir. Eğer bunun dışında bir durum gerçekleşir tüketimi gelirin üzerine çıkarsa, bakmakla yükümlü olduğu kişiler başta olmak üzere kendi ihtiyaçları da dahil birçok sıkıntıya maruz kalacak hatta borçlarını bile ödeyemeyecektir. Bunun aksi olan durumlarda ise bireysel yatırımlar meydana gelecek ve bu sayede toplumsal ve bireysel fayda artacak ve hedeflenen aşırı tüketimin önüne geçilmesi gerçekleşecektir.

İmâm Muhammed’in bu seviyeleri belirlemede referans aldığı temel dayanağın İslâm’ın insan hayatında, sürdürülebilir bir yaşam standartları oluşturmak için normatif tüketim anlayışını ifade eden ayet ve hadis metinleri olduğu anlaşılmaktadır. Bu metinler çerçevesinde tüketim konusundaki yaklaşımlarını ifade etmiştir. Bu metinlerin farklı yorumlanarak daha farklı yaklaşımların da ortaya konması, ihtimal dahilinde olabilir.²⁶⁷

²⁶⁵ Şeybânî, *el-Kesb*, s. 78, 162-163.

²⁶⁶ Şeybânî, *el-Kesb*, s. 162.

²⁶⁷ Şeybânî, *el-Kesb*, s.162-163.

3.3.6. İslâm İktisat Düşüncesi ve Tüketim

İslâm İktisat düşüncesi çerçevesinde tüketim kavramı doğrudan dini kültür ile ilişkilidir. Dini hayatın ekonomik hayata, ekonomik hayatında dini hayata çok yönlü etkileri vardır. Bu çok yönlü etkilerin dini kültür anlayışı içerisinde kendisine değer bulacağı ve kültürel olanla ekonomik olanın iç içeliği, din ile tüketim arasındaki ilişkiyi ortaya koyacaktır.

İslam'ın tüketim anlayışı belirli normatif ilkelere hareketle açıklanmaya çalışılmıştır. Bunlar, ilkesellik, itidal, diğerkâmlı ve erdemli olmaktır. İlkesellik, İslam'ın temel ilkeleri çerçevesinde kişinin tüketim anlayışını tanzim etmesidir. Tüketim davranışlarında kişi yaratıcısının rızasına uygun hareket etmeli helal olan ürünleri tüketmeli, sağlığına ve dış dünyaya zararlı olabilecek tüketim davranışlarından uzak durmalıdır. Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de bu tür davranışları düzenleyen ayetler ve ilgili konuda Hz. Peygamberden bize ulaşan rivayetler bulunmaktadır.²⁶⁸

İslam'ın İtidalli olma anlayışı çerçevesinde ele alınan tüketim anlayışı ilgili ayetler ışığında²⁶⁹ daima ölçülü bir tüketici profili oluşturmayı hedeflemektedir. Cimrilik-İsraf dengesinin gözetilmesi bu bağlamda öne çıkan en önemli davranışsal ilkedir. Diğer bir önemli ilke ise, diğerkâm²⁷⁰ olma anlayışıdır.²⁷¹ Kendinden başka ihtiyaç sahiplerinin var olduğunu her daim düşünen kişi kendi tüketim anlayışına bir denge getirmiş olacak aynı zamanda da ihtiyaç sahiplerine infakta bulunmak suretiyle başkalarını düşünen bir birey profili oluşturacaktır. Bu profil aynı zamanda erdemli kişinin sahip olduğu kişilik profilidir. Kendini diğerinin yerine koyarak empati yapan ve başkalarını daima düşünen bu profil tipi tüketim davranışlarını da erdemli bir düzeyde gerçekleştirecek, kendisine verilen nimetlere karşı gereği gibi davranacaktır. Bunların dışında cimrilik yapmak, israfa bulunmak, sefihlik içerisinde malını saçıp savurmak, İslam'ın hoş karşılamadığı tüketim davranışlarıdır.

Batılılaşma, küreselleşme, modernleşme gibi zeminlerde İslâm'ın tüketim anlayışına açıklık getirmeye çalışmak konunun problematik alanına bir zorluk daha katmaktadır. İslâm'ın bu zeminlerle sosyal ve kültürel alanda büyük bir mücadele içerisinde olması

²⁶⁸ Bakara Sûresi, 2/168;172, En'âm Sûresi, 6/118; Hac Sûresi, 22/30. İlgili hadisler ve ayrıntılı bilgi için Bkz: Hüseyin Arslan, **İslâm'da Tüketici Hakları**, Ankara: T.D.V Yayınları, 2005, s. 87.

²⁶⁹ Âraf Sûresi, 7/31-32; En'âm Sûresi, 6/140.

²⁷⁰ Diğerkâmlık, başkalarını düşünen ve özgecilik manasında olup, ihtiyaç sahiplerine infakta bulunan kimselerin bir karakterini ifade etmek için burada kullanılmıştır.

²⁷¹ Bakara Sûresi, 2/219.

din ile sekülerlik arasında yaşanan çatışmadan kaynaklanmaktadır. Bu da yaşadığımız çağ içerisinde bu zeminlere bağlı olarak Müslümanların büyük bir sosyolojik değişim geçirmesine ve tüketim kültürümüzde büyük sapmalar yaşanmasına sebep olmaktadır.²⁷²

Türkiye’de 80’li yılların sonundan itibaren günümüze kadar gelen süreçte sık sık “yeşil sermaye, İslâmi holdingler, İslâmi yatırım, İslâmi finans kurumları ve bankalar, İslâmi Kalvinizm, İslâm Protestanlığı, İslâmi alt-ekonomi, Anadolu sermayesi, İslâmi tüketim, İslâmi tatil, İslâmi defile, İslâmi Burjuva, Ahlâki Kapitalizm, Antikapitalist Müslümanlar” gibi birçok kavramın gündeme gelmesi Müslümanların tüketim kültürünün değişiminin göstergesi olarak düşünülebilir. Buradan hareketle, Müslümanların günümüz piyasasında tüketim alanının en büyük pay sahibi konumuna geldiğini ve kapitalist anlayışların ilgi odağı olduklarını söyleyebiliriz.

İslâm’ın ahlâki çerçeveler etrafında oluşturmayı hedeflediği birey profilinde tüketim davranışlarının belirleyici bir yeri vardır. İslâm iktisat düşüncesinin, çalışıp kazanma, zenginlik, sosyal sorumluluk gibi konulara normatif yaklaşımlarını merkeze alarak itidalli bir tüketim anlayışı ortaya koymayı hedeflediğini ve tüketim konusundaki yaklaşımları bu seviyede ele aldığını söylemek mümkündür.

²⁷² Nilüfer Göle, **Mahremin Göçü**, (Ali Bulaç, *Modern ve Mahrem* içinde), İstanbul: Hayy Kitap, 2011, s. 237.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

İmâm Muhammed'e aidiyeti genel olarak kabul edilen Kitab'ul-Kesb'in telif edildiği günden itibaren İslâm geleneği içerisinde önemini koruduğu, yerli ve yabancı araştırmacıların dikkatini çektiği, ihtisar, şerh, tahkik, tez, makale, gibi bir çok yayında ele alındığı bilinen bir gerçektir.

Hicri ikinci asırda, İslam dünyasının siyasi bir dönüşüm yaşamasından dolayı toplumda hukuki, siyasi, ekonomik ve kültürel alana dair yaşanan problemler eserin telif edilmesine zemin hazırlamıştır. Bu dönem aynı zamanda İslam geleneği içerisinde günümüzde var olan birçok disiplinin temelini atıldığı bir dönemdir. İktisat alanına dair nüvelerin de bulunduğu bu dönemin en etkili sistematik disiplini Hanefî Mezhebi ve bu mezhebinde en önemli simalarından birisi İmâm Muhammed'dir.

Hicri ikinci aşırın en önemli isimlerinden birisi olan İmâm Muhammed, Kûfe ekolü ile Medine ekolünü mezc ederek genel anlamda fıkıh sistematikliğini özel anlamda ise Hanefî mezhep doktrinini sistemleştirerek bir çok alanda orijinal eserler telif etmiş, İslâmî ilimler alanında da göze çarpan metodolojik yaklaşımlar ortaya koymuştur.

Türünün ilk örneği olarak özgün bir metodolojik yaklaşımla İmâm- ı Muhammed tarafından telif edilen Kitâbu'l- Kesb, kendisinden sonra teşekkül eden *Kesb* literatürünün oluşumunda öncü bir rol üstlenmiştir. Modern dönem iktisat tarihi açısından da son derece önemli bir yeri olduğu sonucuna varılan Kitâbu'l- Kesb, mikro iktisat alanına dair kazanç, üretim, tüketim, uzmanlaşma ve iş bölümü gibi konuları ele almaktadır. Ayrıca Kitâbu'l- Kesb, kamu maliyesi ve kamu hukuku alanlarını ilgilendiren *Kitâbu'l-Haraç*, *Kitâbu'l-Emvâl* ve *Ahkâmü's-Sultâniye* gibi eserlerden içeriği bakımından da bu yönüyle ayrılmıştır.

Müellife aidiyeti konusunda problematik yönleri bulunan bu eserin aslı(müellif nüshası) tarihin yıpratıcı etkisinden kurtulamadığından bu metinlerin İmâm Muhammed'e mi, onu İmâm Muhammed'den rivayet eden Muhammed b. Sema'a' ya mı yoksa onu şerh edip *el-Mesbut* isimli eserinde neşredip günümüze ulaştıran Serahsi'ye mi ait olduğu tespit edilememiştir. Elimizdeki mevcut olan bu metin, Serahsi'nin şerhidir.

Günümüzde var olan bütün nüshalar da bu şerh metninden istinsah edilmiştir. Dolayısıyla eserin kolektif bir çalışma ürünü olduğu anlaşılmıştır.

Eser içerisinde incelenen konular genel olarak ilkesel bir zeminde değerlendirilmiştir. İmâm Muhammed'in düşünce yapısını ifade etme bakımından ilkesel esasları ortaya koyan bu eserin, ayrıntılı bir iktisadi analize tabi tutulduğunda birçok alt bilim dalına kaynaklık edeceği anlaşılmıştır.

İmâm Muhammed'in iktisadi düşünceye giriş mahiyetinde telif ettiği Kitab'ul-Kesb, hacim olarak küçük; fakat ihtiva ettiği esaslar bakımından oldukça zengindir. İmâm Muhammed kesb (kazanç) kavramının muhtevasını ilgili ayet ve hadislere yer vererek eserinde ifade etmeye çalışmış, kazanç kavramının dini ve dünyevi ilişkisini ortaya koymuş ve bu kavramın iktisadi yönünden daha çok dini yönüne vurgu yapmıştır. Ayrıca, insanoğlunun yaşamını sürdürürken sahip olması gereken zihinsel perspektifin niteliği eserde vurgulanmıştır.

İslâm iktisat düşüncesinde kazanç (kesb) konusunun mahiyetini, çeşitlerini ve ilkelerini belirleyen bu mütevazi eser, günümüz iktisadi düşüncesinin bazı alanıyla paralellik arz etse de bir çok konuda farklılık göstermektedir. Bu farklılıklar klasik düşüncede ihtiyaçların sınırsızlığı ve kaynakların sınırlılığı, tüketici davranışlarının belirlenme esasları ve sınırsız kabul edilmesi, üretim faktörleri tercihindeki farklılıklar ve birinin diğerine üstün tutulması, infak mahiyetinde olan durumların kabul edilmemesi, devamlı üretmek ve sınırsız kazanca teşvik edilmesi, çalışmamızda genel anlamda zikredilmiştir.

Kazanç hakkında olumsuz düşünenlere karşı İslâm'ın cevap verme zorunluluğu, kazanç hakkındaki görüşlerinin olumlu ve teşvik edilen bir zeminde ele alınmasıyla gerçekleştirilmiştir. Yapılan bu vurgunun Kitâbu'l- Kesb'in telif edilme sebebi de dikkate alındığında gayet yerinde olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü İslâm, kazanç, üretim, tüketim ve yatırım gibi olgulara karşı çıkmamış bilakis teşvik etmiştir. Hatta bunları hayatın devamlılığı ve gerekli yaşam standartlarının elde edilmesi için lüzumlu görmüştür. Ancak İslam, kazanç hakkında olumlu düşüncelere kapılıp bu konuda aşırı olarak değerlendirebilecek tüketim davranışlarına karşı da uyarı ve dikkat çekme mahiyetinde açıklamalar yapmış ve bu konuda itidalli olunmasını esas kabul etmiştir.

İmâm Muhammed'e göre kazancın amacı, dünya yaşamının sürdürülebilmesi ve yaratıcıya olan ibadet görevinin yerine getirilmesi için gerekli olan ihtiyaçların temin

edilmesidir. Kazanç hakkında meşruiyet vurgusunu da ayrıca eserinde vurgulayan müellif bu konudaki hassasiyetini, her türlü kazancın meşru görülmediğini, kazancın meşruiyetine zeval verecek her türlü durumdan kaçınılması gerektiğini ve kazancın hangi gaye için gerçekleştirildiğinin unutulmamasını sık sık vurgulayarak dile getirmiştir.

İmam Muhammed'in üretim faktörleri olarak ifade edilebilecek kazanç çeşitlerini eser içerisinde ele alması eserin öne çıkan diğeri özelliklerinden birisidir. Ticaret, ziraat, zanaat ve icare (kiralama ve hizmet sektörü) İmâm Muhammed tarafından kazanç vesileleri olarak belirtilmiştir. Üretim faktörleri arasındaki ilişkiyi ve hangisinin birbirine tercih edileceği hususundaki tartışmalar eserde incelenmiş, toplumsal açıdan iş bölümü ve uzmanlaşmanın önemine vurgu yapılmıştır. İmâm Muhammed'in 1200 yıl öncesinden toplumsal düzenin esaslarını belirleyen konulara değinmiş olması ve günümüze ışık tutması ayrıca dikkat çeken hususlardır.

Modern iktisadi düşüncenin ve İslâm iktisat düşüncesinin ilgili konulara yaklaşımını ifade edebilmek adına İmâm Muhammed'in görüşleri temelinde genel yaklaşımlar ele alınarak İslâm iktisat düşüncesi ile İmâm Muhammed'in görüşlerinin birbirleriyle uyumluluk arz ettiği anlaşılmıştır. Çalışmamızda, İmâm Muhammed'in modern iktisat ve İslâm iktisat düşüncesi açısından son derece önemli bir isim olduğu, Kitâbu'l-Kesb'in iktisadi mefkûreye kaynaklık edecek yönlerinin bulunduğu ve yapılacak olan birçok modern çalışmaya da zemin oluşturabilecek bir yapıda olduğu kanaatine varılmıştır.

İslâm'ın ilk dönemlerinden günümüze kadar olan bilgi birikimi sayesinde oluşturulmaya çalışılan İslâm iktisat düşüncesine katkı sağlayacak görüşler ve bu konudaki düşünceler eşliğinde bu çalışmanın, ilgili araştırmacılara ilham kaynağı olmasını temenni ederiz. İslâm iktisat tarihinin kaynaklarının belirlenmesi, İslâm iktisat düşüncesi açısından elzem bir konu olup kaynak eser teşkil edecek bu gibi eserlerin tespiti ve daha geniş açıdan incelenmesi kaçınılmaz bir zorunluluktur.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Abdulvehhab Abdüllatif, **Muvattau'l-İmâm Mâlik Rivayet-i Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî**, Kâhire: İhya-i Turasi'l-İlmi, 1987.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî **el-Müsned**, 2. baskı, İstanbul: Çağrı Yayınları, I-VI, 1992.
- Aksu, Ömer A, **Gelir ve Servet Dağılımı**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Basımevi, Fakülte Yayın No: 539, 1993.
- Arslan, Gıyasettin, **Muhammed Eş-Şeybânî'nin Kur'ân'ı Yorum Metodu**, Ankara: İlahiyat Yayınları, 2004.
- Arslan, Hüseyin, **İslâm'da Tüketici Hakları**, Ankara: T.D.V Yayınları, 2005.
- Askeher, al-Ahmed; Rodney A.F. Wilson, **Islamic Economics a Short History**, Boston: Brill Studies P., 2006.
- Baktır, Mustafa, "Suffe", **DİA**, XXXVII, İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Baktır, Mustafa, **İslâm İktisadında Helal Kazanç**, İstanbul: Seha Yayıncılık, 1990.
- Bardakoğlu, Ali, "İcâre" **DİA**, XXI, İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Bayrak, Sabahat, **İş Ahlakı ve Sosyal Sorumluluk**, İstanbul: Beta Basım Yayım, 2011.
- Beyhâki, Ebû Bekir, **Şa'bu'l-İmân**, thk. Abdulhamîd Hâmid, Hindistan: Mektebetü'r-Rüşd, I-XIV 2003.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, **Hukûk-i İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu**, İstanbul: Bilmen, I-V, 1985.
- Boynukalın, Mehmet, **İmam-ı Muhammed b. Hasan b. eş-Şeybani'nin Kitab'ul-Asl Adlı Eserinin Tanıtımı ve Fıkıh Usulü Açısından Tahlili**, 1. Baskı, İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2009.

- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, **el-Câmiu's-Sahih**, 2. baskı, İstanbul: Çağrı Yayınları, I-VIII, 1992.
- Çağırıcı, Mustafa, "Kesb", **DİA**, XXV, İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Desûkî, Muhammed, **el-İmâm Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî ve Eseruhû fi'l-Fıkhi'l-İslâmî**, Devha: Meketebetü'l-İlmiyye, 1987.
- Dönmez, İbrahim Kafi, "Mubah", **DİA**, XXX, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Dünya, Ahmet Şevki, **el-İslâm ve Tenmiyeti'l-İktisadiyye Dirasetü'l-Mukarane**, Kâhire: Dâru'l-Fikr'il-Arabi, 1979.
- Ebû Abdullah el-Kuzâ'î, **Müsnedi's-Şühâb**, thk. Abdülmecit es-Selefi, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986.
- Ebû Abdullah Yâkuti, **Mu'cem'ül-Büldân**, Beyrut: Dâru's-Sadr, 1998.
- Ebû Bekir Abdürrezzak es-Sınâ'î, **Musannef**, thk. Habîb Rahman A'zâmî, II. Baskı, Hindistan: el-Meclisü'l-İlmî, I-XI, 2012.
- Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, **Târihu'l-Umemu ve'l-Mulûk**, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2. Baskı, Beyrut, ty.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, **Sünen-i Ebî Dâvud**, 2. baskı, IV, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Ebu'l-Hasenât Abdülhay el-Leknevî, **en-Nâfiu'l-Kebîr**, Beyrut: yy. 1986.
- Ebû'l-Vefa el-Kureşî, **el-Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakât-ı Hanefiyye**, thk. Abdulfettah Muhammed el-Halevi, Riyad: Mektebetü'l-Hicr, 1993.
- Cürcânî, eş-Şerif Ali b. Muhammed, **et-Ta'rîfât**, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1983.
- Müttakî, Ali, **Kenzü'l-Ummâl fi Sünen-i Ekvâl-i ve'l-Ef'âl**, thk. Bekri Hayyânî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, I-XX, 1981.
- Ergin, Feridun, **Ak İktisat Ansiklopedisi**, İstanbul: Ak Yayınları, 1971.

- Göle, Nilüfer, **Mahremin Göçü**, (Ali Bulaç, Modern ve Mahrem içinde), İstanbul: Hayy Kitap, 2011.
- Gülten Kazgan, **İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi**, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2006.
- Güner, Osman, **Sünnet Sosyolojisi** (Sünnet Ekseninde Toplumsal Problemlere Bakış: Fakirlik Sorununa Çözüm Arayışı) İstanbul: Eskiyei Yayınları, 2013, s. 331-362.
- Hakkı Dursun, Yıldız, "Abbasiler", **DİA**, I, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Halil, Muhsin, **Fi'l-Fikri'l-İktisâd'il-Arab'il-İslâmi**, Bağdat: Dâr'uş-Şüünü's-Segâfet'il-Âmme, 1982.
- Hamidullah, Muhammed "Serahsi", **DİA**, XXXIV, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Hamidullah, Muhammed, **İslâm Hukuku Etüdleri**, İstanbul: Bir Yayıncılık, 1984.
- Hasan, İbrahim Hasan, **Siyasi-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi**, İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş (çev.), İstanbul: Kayıhan Yayınları, I-X, 1987.
- Haşim, Muhammed İsmâil **el-Medhal İlä Üsüsü'l-İlmi'l-İktisâd**, İskenderiye: Dâru'l-Câmia'tü'l-Mısriyye, 2010.
- Heysemî, Nüreddîn Ali b. Ebû Bekr, **Mecmeu'z-Zevâid ve Menba'u'l-Fevâid**, thk. Abdullah Muhammed Derviş, I-III, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1994.
- el-İsfahânî, Râğb, **Müfredât: Kur'ân İstılahları Sözlüğü**, Abdulabaki Güneş-Mehmet Yolcu (çev.), İstanbul: Çıra Yay. 2006.
- İbn Ebi Şeybe, Ebû Bekir, **Musannef İbn Ebî Şeybe**, thk, Üsâme b. İbrahim b. Muhammed, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, I -XV, 1989.
- İbn Haldûn, Abdurrahman, **Mukaddime**, Beyrut: Dâru'l-Kütüb'ül-İlmiyye, 1987.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Ahmed, **Sahih-i İbn Hibbân Bi Tertib-i İbn Balbân**, thk. Şuayb Arnavut, II. Baskı, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, I-XVIII, 1993.

- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmâduddin İsmail **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, thk. Ahmed Abdülvehhab Fetih, I. Baskı, Kâhire: Dâru'l-Hadis, 1992.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem, **Lisânu'l-Arab**, 3. Baskı, Beyrut: Dâru's-Sadr, 1994.
- İbn Sa'd, Muhammed, **Kitâbu't-Tabakâtul-Kübrâ**, (thk. Ali Muhammed Ömer), Kâhire: Mektebetü'l-Hanci, I-IX,1421/2001.
- Kevserî, Muhammed Zahid, **Bulûğ'ul-Emâni fî Sireti'l-İmâm Muhammed b. Hasan b. eş-Şeybânî**, Kâhire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1997.
- Komisyon, **Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe Meâli**, Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Komisyon, **el-Kesb**, Mısır: Merkez'ud-Dirâsâti'l-Fıkhiyye ve'l-İktisâdiyye, 2006.
- Max Weber, **Sosyoloji Yazıları**, H.H. Gerth ve C. Wright Mills (haz.), Taha Parla (çev.), İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986, s. 229.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin el-Kuşeyrî en-Nisabûrî Müslim b. el-Haccâc **Sahîh-i Müslim**, 2. baskı, İstanbul: Çağrı Yayınları, I-III, 1992.
- Nedvî, Ali Ahmet, **Nâbiğat'ül Fıkhî'l-İslâmî**, Şam: Dâru'l-Kalem, 1994.
- Odabaşı, Yavuz, **Tüketim Kültürü, Yetinen Toplumun Tüketen Topluma Dönüşümü**, İstanbul: Sistem Yayınları, 1999.
- Orçan, Mustafa, **Osmanlı'dan Günümüze Modern Türk Tüketim Kültürü**, Ankara: Harf Eğitim Yayıncılığı, 2008.
- Özgüven, Ali, **İktisadi Düşünceler-Doktrinler ve Teoriler**, İstanbul: Filiz Kitabevi, 2005.
- Özşenel, Mehmet, **İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları Şeybânî Örneği**, İstanbul: M.Ü.İ.F.V. Yayınları, 2015.
- Pekcan, Ali , **İslâm Hukukunda Gâye Problemi**, Ek Kitap, İstanbul, 2011.
- Rahmi Yaran, “İhtiyaç”, **DİA**, XXI, İstanbul: TDV Yayınları, 2002.

- Serahsi, Ebû Bekir Muhammed, **el-Mebsut**, Osman Güman(çev.), İstanbul: Gümüşev, I-XXX, 2008.
- Serahsi, Ebû Bekir Muhammed, **el-Mebsut**, 2. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, I-XXX, ty.
- Serahsî, Ebû Bekir Muhammed, **İslâm Devletler Hukuku, Şerhu's-Siyeri'l-Kebîr**, M. Sait Şimşek, İbrahim Sarmış (çev.), Konya: Eğitaş Yayınları, I-V, 2001.
- Sönmez, Mustafa, **Türkiye'de Gelir Eşitsizliği**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1990.
- Şafak, Ali, **İslâm Hukuku'nun Tedvini**, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi, 1978.
- Şehristani, Muhammed b. Abdulkerim, **el-Milel ve'n-Nihal**, thk. M. Seyyid Keylânî, Beyrut: yy. I-II, 1975.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasan, **el-Hucce Ala Ehli'l-Medine**, thk. Mehdi Hasan el-Kilânî Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1971.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasan, **el-Câmiu'l-Kebîr** thk. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî, Haydarâbâd: Lecnetü'l-İhyâ-i Meârifi'n-Nûmâniyye, 1937.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasan, **el-Kesb**, thk. Abdülfettah Ebû Ğudde, Halep: Mektebetü'l İslâmiyye, 1997.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasan, **el-Meharic fi'l-Hiyel**, Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1999.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasan, **Kitâbü'l-Asl el-Ma'rûf bi'l-Mebsût**, (thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî), 1. Baskı, Beyrut: Alemlî'l-Kütüb, 1990.
- Taberânî, Ebûl-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyüb, **el-Mu'cemu'l-Kebîr**, thk. Hamdi Abdülmecîd es-Selefî, 2. Baskı, Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, I-XXV, 1984.
- Takıyyuddîn en-Nedvî, **Muvatta-u Muhammed**, Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 1991.

- Taş, Aydın, “Şeybânî, Muhammed b. Hasan”, **DİA**, XXXIX, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Tirmizi, Ebû İsa Muhammed, **el-Câmiu's-Sahîh**, thk. Ahmet Muhammet Şakir, Kâhire: yy. 2009.
- Trak, Ayşe, **İhtiyaçlar Üzerine**, Toplum ve Bilim, İstanbul: İletişim Yayınları, sayı:12, 1980.
- Turner, B., **Max Weber ve İslam**, Yasin Aktay(çev.), Ankara:Vadi Yayınları. 1991.
- Ülgener, Sabri F., **Zihniyet ve Din, İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı**, İstanbul: Dergah Yayınları, 1981.
- Ünal, Halit, “el-Asl’”, **DİA**, III, İstanbul: TDV Vakfı Yayınları, 2010.
- Williams, Raymond, **Anahtar Sözcükler: Kültür ve Toplumun Söz Varlığı**, Savaş Kılıç, (çev.) İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Yaman, Ahmet, “es-Siyerü'l-Kebîr’”, **DİA**, XXXVII, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Yaran, Rahmi, **İslâm Fıkhdında İhtiyaç Kavramı ve Kurumsallaşması**, İstanbul: M.Ü.İ.F. Yayınları, 2010.
- Yavuz, Yunus Vehbi, ”el-Câmiu's-Sağîr’”, **DİA**, VII, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “el-Akîdetü’ş-Şeybânîyye’”, **DİA**, II, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Yiğit, İsmail, ”Mevâlî ”, **DİA**, XXIX, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Zebîdî, Muhammed Murtazâ el-Hüseynî, **Tâcü'l-arûs Min Cevâhiri'l-Kâmûs**, thk. Abdüsettar Ahmed Ferâc, Kuveyt: yy. 1987.
- Zehebî, Ahmed b. Osman, **Menâkıb-u Ebî Hanife ve Ashâbuhû**, thk. M. Zahid el-Kevserî ve Ebû'l-Vefâ el- Afgâni, Beyrut: İhyâ-u Meârif-i Nûmâniyye, ty.
- Zehebî, Ahmed b. Osman, **Siyer-u A'lâmi'n-Nübelâ**, thk. Şuayb Arnavut, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, I- XVIII, 1991.

Zehra, Muhammed, **Ebû Hanife**, Osman Keskiöglü (çev.), DİB Yayınları, Ankara, 2005.

Zekkar, Süheyl, **Mukaddime** (Risaletani fi'l-Kesb içinde) Dâru'l- Fikr, Beyrut, 1997.

Ziyâeddin, H. M. **Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye**, Der-Saâdet (İstanbul): yy, 1412/1991.

Sürelî Yayınlar

- Bakri, Hamzah, “İmâm Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî ile İmâm Şafii Arasındaki Tartışmalar”, **Uluslararası İmâm Şafii Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, İstanbul: 7-9 Mayıs 2010, s. 644-684.
- Anjum, İkbâl Muhammad, “An Islamic Scheme of Equitable Distribution of Income and Wealth,” **American Journal of Islamic Social Sciences**, vol. 12, no. 2 Summer 1995, pp. 234-239.
- Bonner, Michael, “The Kitab al-Kasb Attributed to al-Shaybani: Poverty, Surplus, and the Circulation of Wealth”, **Journal of the American Oriental Society**, CXXI, 2001, s. 410-427.
- Bozan, Mahmut, “Yoksulluk Algısına Farklı Bir Bakış”, **Uluslararası Yoksullukla Mücadele Stratejileri Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, İstanbul: SYDGM Yayınları, 13-15 Ekim 2010, I, s. 35-46.
- Duran, Ahmet, “İmâm Muhammed eş-Şeybânî'nin Hayatı ve Hanefî Fıkhnın Tedvinindeki Yeri”, **İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi**, Sayı. 9, 2007, s. 172-186.
- Eroğlu, Muhammed, “İmâm Muhammed eş-Şeybânî (ö.132/749-189/805) Nesebi, Hayatı ve İlmi”, **İslâm Medeniyeti**, cilt: II, sayı: 20, 1969, s. 31-42.
- Fazıl, İbn Âşûr, “Kütüb-ü Zâhiru'r-Rivâye”, **Mecelletü'l-Ezher**, c.36/8, 1965, s. 907-909.
- Goitein, Shelomo Dov, ”The Rise of the Near-Eastern Bourgeoisie in Early Islamic Times”, **Dans Cahiers d'Histoire Mondiale**, III/3, 1957, pp. 583-604.
- Görgülü, Hasan Ali, “İmâm Muhammed eş-Şeybânî'nin “Kitâbu'l-Kesb'i ve Kazanç Hakkındaki Görüşleri”, **İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi**, sayı: 16, İslâm İktisadı Özel sayısı, 2010, s. 403-432.

- Hamidullah, Muhammed, “**Serahsi’nin Devletler Umûmî Hukukundaki Hissesi**, Salih Tuğ (çev.), 900. Ölüm Yıldönümü Münasebeti İle Şemsu’l-eimme Serahsî Armağanı”, AÜİFY, LXIII, 1965.
- Kahraman, Abdullah, “Serahsi’de Helal Kazanç Teorisi ve İktisadi Hayata Etkileri”, **Uluslararası Serahsi Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Ankara: DİB Yayınları, 15–17 Ekim 2010, s. 101-133.
- Karahan, Abdülkadir, “1200. Ölüm Yıldönümünde İslâm’ın Büyük Hukuk ve Din Bilgini Şeybânî”, **İslâm Medeniyeti**, cilt: II, sayı: 20, 1969, s. 40-41.
- Köse, Saffet, “Fıkıh Literatürünün Tartışmalı İki Eseri: el-Mu’cemu’l-Kebîr ve el-Mehâric fi’l-Hiyel”, **İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi**, sayı: 3, 2004, s. 289-312.
- Kruse, Hans, “İslâm Devletler Hukukunun Ortaya Çıkışı (Müslümanların Hugo Grotius’u Muhammed eş-Şeybânî)”, çev.(Yusuf Ziya Kavakçı), **İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, cilt: IV, sayı: 3/4, 1971, s. 54-82.
- Muhammed Hamidullah, “Ölümünün 1200’üncü Yıldönümünde Şarlman’ın Muasırı: İmâm Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî”, Yusuf Z. Kavakçı (çev.), **İslâm Medeniyeti**, cilt: II, sayı: 20, 1969, s. 5-10.
- Omar, Muhammed Mustafa, “Economic Consumption Model Revisited: Infaq Based on Al-Sheybani’s Levels of al-Kasb”, **Management & Accounting, Supplementary Issue 19**: p.115-132.
- Orman, Sabri, “Başlangıcından Osmanlı’ya İktisadî Düşünce Tarihinin İslami Kaynakları”, **Divan Dergisi**, İstanbul, 1999\1, s. 9-48.
- Orman, Sabri, “İslam Entelektüel Geleneğinde İktisadi Boyutun Teşekkülü, Şeybânî, Serahsî, Kitâbü’l-Kesb II”, **Sabahattin Zaim Üniversitesi SBE İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi**, 2015/2 s. 24-57.
- Orman, Sabri, “İslâm Entelektüel Geleneğinde İktisadi Boyutun Teşekkülü, Şeybânî, Serahsi, Kitâbu’l-Kesb I”, **Sabahattin Zaim Üniversitesi SBE İslâm Ekonomisi ve Finansı Dergisi**, 2015/1-2; 2015, s. 1-36.

- Özel, Mustafa, “İktisadi Düşüncenin Laikleşmesi”, **Bilgi Bilim ve İslam**, cilt: II, 2005, s. 253-273.
- Özşenel, Mehmet, “İmâm Muhammed Şeybânî’nin İctihad Usûlünde Sünnetin Konumu”, **Usul İslâm Araştırmaları Dergisi**, Sayı. 3, 2006, s. 91-105.
- Sadak, Bekir, “İmâm Muhammed eş-Şeybânî”, **İslâm Medeniyeti**, , cilt: II, sayı: 20, 1969, s. 19-23.
- Sami, Şahin, “İmâm Muhammed Şeybânî’nin İstanbul Kütüphanelerindeki Mevcut Yazma Eserleri”, **İslâm Medeniyeti**, cilt: II, sayı: 20, 1969, s. 262-272.
- Saran, M. Coşkun, G. Zorel, F. İ. Aksoy, “Üniversitelerde Sosyal Sorumluluk Bilincinin Geliştirilmesi”, **Journal of Yasar University**, 22(6), 2011, s. 3738-3745.
- Sunar, Lütfi, “Klasik Sosyolojinin Şarkiyatçı Kaynakları: Marx ve Weber’in Karşılaştırmalı Bir İncelemesi”, **İnsan ve Toplum**, I (2), 2011, s. 29-56.
- Şahin, Sami, “İmâm Muhammed Şeybânî’nin Hanefî Mezhebindeki Rolü ve Eserlerinin Neşrine Olan İhtiyaç”, **Dini Araştırmalar Dergisi**, VIII, 2006, s. 253-272.
- Telkenaroğlu, M. Rahmi, “Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî (ö.189/804) ve Hugo Grotius’un (ö.1583-1645) Devletler Hukukuna Etkileri (Mukayeseli Bir Çalışma)”, **İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi**, sayı: 5, 2005, s. 67-93.
- Tuğ, Salih, “İmâm Muhammed Şeybânî ile Muâsır Avrupa’da Hukuk (M.S. VIII-IX. Asırlar)”, **İslâm Medeniyeti**, cilt: II, sayı: 20, 1969, s. 16-18.
- Yılmaz, Ömer, “Şeybânî’nin es-Siyerü’s-Sağîr’inin Tetkiki ve Eserin Telif Sonrasında Geçirdiği Merhaleler”, **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, , cilt: XIV, sayı: 2, 2012, s. 235-266.

Tezler

Güçlü Hasan, “Şeybânî'nin el-Asl İsimli Eserinin “Kitâbu'l-Buyu' ve's-Selem” Bölümünde İstihsan Metodunun Uygulanışı”, **Doktora Tezi**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2013.

Hazâven, Mahmud Ahmed Süleyman, “El-Fikru'l-İktisâd li İmâm Muhammed eş-Şeybânî” **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Yermuk Üniversitesi, Ürdün, 1997.

Şahin, Sami, “Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî'nin Hadis Kültüründeki Yeri” **Yayınlanmamış Doktora Tezi** Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1999.

Taş, Aydın, “Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî'nin Hukuk Anlayışı” **Yayınlanmamış Doktora Tezi** Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2003.

Yücel, Duygu, “Gelir Dağılımı Teorileri Ve Politikaları”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü , İstanbul, 2011.

Elektronik Kaynaklar

Avrupa Eğitim Raporları, Komisyon:

http://www.ginconet.eu/sites/default/files/library/AE_trends_issues_Europe.pdf (21.04.2016)

Kanada Örneğinde Eğitim Raporları, Komisyon;

<http://www.wallnetwork.ca/Adult-Learning-Trends-in-Canada2013.pdf> (21.04.2016)

Sosyal Sorumluluk Kapsamın Toplumsal Destek Proje Örneği:

www.denizfeneriderneği.org.tr(20.04.2016)

ÖZGEÇMİŞ

Muhammet YURTSEVEN, 1984 yılında Konya’da doğdu. İlk ve orta öğrenimini Konya’da tamamladı. 1996 yılında Kur’ân-ı Kerim hıfzını tamamlayarak İmam Hatip Lisesinde lise öğrenimini bitirdi. 2004 yılında İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi bölümünde lisans eğitimine başlayıp 2009 yılında mezun oldu. 2005 yılında Diyanet İşleri Başkanlığında memuriyet hayatına atıldı. Ardından Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde ikinci lisans eğitimine başladı ve 5 yıllık lisans eğitiminin ardından 2014 yılında mezun oldu. İlahiyat eğitiminin ardından DİB Dini Yüksek İhtisas Merkezi sınavlarında başarı göstererek Konya’ya İhtisas eğitimi almak üzere tayin oldu. İhtisas eğitimi devam ederken Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kıraat ABD’de araştırma görevliliğine atandı. Halen burada Araş. Gör. olarak çalışmaktadır. 2013 yılında Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Ekonomisi ve Finansı Ana Bilim Dalı’nda yüksek lisans eğitimine başladı. Evli ve bir kız babasıdır.